

ΤΟ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΘΗΝΑ

(αντίστοιχο κεφάλαιο στο έργο του Άγγελου Βλάχου
«Η ΟΙΚΟΔΟΜΗΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ»)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Εισαγωγικές σκέψεις

Δύο είναι οι βάσεις του δημοκρατικού πολιτεύματος. Η κυριαρχία του Λαού και η διάκριση των εξουσιών.

Η πρώτη βάση πρέπει να θεωρηθεί, εν μέρει, τουλάχιστον, ως πλάσμα και τούτο επειδή, για να μπορεί να υπάρξει κυριαρχία του λαού της οποίας φορέας είναι ο κάθε πολίτης ατομικά, θα έπρεπε να μην κατανέμεται η από την λαϊκή αυτήν κυριαρχία προερχόμενη εξουσία σε πλειοψηφία και μειοψηφία, αφού η πρώτη ασκεί εξουσία ενώ η δεύτερη ελάχιστα παίζει ρόλο στην διάπλαση και εφαρμογή της πολιτικής. Ο λαός είναι αδιαίρετος κυρίαρχος, επομένως η μειοψηφία θα έπρεπε να ασκεί, και αυτή, το απορρέον από την κυριαρχία της δικαίωμα να μετέχει στην χάραξη της πολιτικής και την λήψη αποφάσεων συμμετέχοντας στην διακυβέρνηση της κοινωνίας. Δύο, ίσως, είναι οι προσφερόμενοι τρόποι προς θεραπεία του πράγματος. Ο πρώτος, χιμαιρικός, θα ήταν να συμμετέχει η μειοψηφία στην κυβέρνηση κατά ποσοστό ανάλογο των προτιμήσεων του Λαού. Ο δεύτερος, πρακτικός αλλά δυσεφάρμοστος, θα ήταν να απαιτείται, για την ψήφιση ενός νόμου, ένας αριθμός ψήφων ανώτερος κατά χ μονάδες από όσες διαθέτει η απόλυτη ή σχετική πλειοψηφία.

Αν ο πρώτος τρόπος είναι εντελώς χιμαιρικός, ο δεύτερος δεν θα ήταν σε μια κοινωνία όπου θα κυριαρχούσε η υψηλοφροσύνη και όπου το εθνικό ή συνολικό συμφέρον θα είχε το προβάδισμα επί του κομματικού. Στην σύγχρονη Ελλάδα έχουμε δοκιμάσει οικουμενικές κυβερνήσεις -βραχύβιες- αλλά που αντιμετώπισαν με κάποια επιτυχία δύσκολες καταστάσεις. Θα άξιζε να καλλιεργηθούν ιδέες προς την κατεύθυνση της συνεργασίας των πολιτικών παρατάξεων, οι οποίες, άλλωστε, με την τεχνική πρόοδο έχουν μειωμένα περιθώρια επιλογής και συχνά οι μεταξύ τους διαφορές είναι ρητορικές χωρίς ουσιαστικό περιεχόμενο.

Στην αρχαία Αθήνα μπορούσε να εφαρμοσθεί ένα τέτοιο σχήμα αφού κόμματα δεν υπήρχαν, όμοια με τα σύγχρονα πολιτικά κόμματα. Υπήρχαν όμως -και διατηρήθηκαν σε όλη την διαδρομή του καθεστώτος- παρατάξεις. Οι πλούσιοι και οι ευγενείς που δεν έπαυσαν να θεωρούν την ολιγαρχία ως το καλύτερο πολίτευμα, και οι μέσοι και πένητες (κύρια μάζα του λαού) που ήσαν δημοκρατικοί.

Η ανάμιξη των δύο μερίδων στην διακυβέρνηση της χώρας δεν εμποδιζόταν από το τιμοκρατικό στοιχείο που υπήρχε ως κριτήριο για ορισμένα μόνο αξιώματα, όπου μπορούσαν να μετέχουν μόνο πλούσιοι και εύποροι, πεντακοσιομέδιμνοι ή ιππείς, εκλεγόμενοι Ελληνοταμίαι, ταμίαι της Αθηνάς, ταμίαι των άλλων θεών καθώς και ταμίαι επί των στρατιωτικών και των θεωρικών. Βουλευτής μπορούσε να είναι και ο πενέστερος θήτης, αφού εκτός από την «δοκιμασία» δεν χρειαζόταν τίποτε άλλο για να αναδειχθεί ως βουλευτής όποιος είχε κληρωθεί από την Φυλή του.

Το δεύτερο αξίωμα -η αυστηρή διάκριση των εξουσιών- κατ' επίφαση μόνο εφαρμοζόταν, αφού η Βουλή (εκτελεστική εξουσία) είχε και νομοθετικές αρμοδιότητες, ο Δήμος δε είχε (κατ' εξαίρεση) δικαστικές αρμοδιότητες εκτός των νομοθετικών και διοικητικών. Η Εκκλησία του Δήμου συχνά ενεργούσε ανακρίσεις, ή τις ανέθετε στην Βουλή, για εγκλήματα στρεφόμενα κατά της δημόσιας ασφαλείας. Παραπέμποντας την εκδίκηση μιας υποθέσεως

στα δικαστήρια, ο Δήμος διόριζε πέντε συνηγόρους ή συνδίκους που υποστήριζαν την κατηγορία του Δήμου ενώπιον του Δικαστηρίου. Ήσαν, δηλαδή, “εισαγγελείς”, οι μόνοι οι οποίοι υπήρχαν τότε, διοριζόμενοι κάθε φορά ειδικά για μια υπόθεση. Θεσμός εισαγγελέως, δηλαδή δημοσίου κατηγορού, δεν υπήρχε και ο κάθε πολίτης είχε το δικαίωμα να καταγγείλει άλλον πολίτη που παρανομούσε, είτε το αδίκημα ήταν ποινικό είτε ήταν αστικό.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Νομοθετική εξουσία

Εκκλησία του Δήμου – Βουλή

Όσον αφορά την άσκηση της νομοθετικής εξουσίας το αθηναϊκό πολίτευμα προέβλεπε μικτή αρμοδιότητα της Βουλής και του Δήμου, δηλαδή ενώ ο Δήμος ήταν, αναμφισβητήτως, το κυρίαρχο σώμα, εντούτοις δεν μπορούσε να αποφασίσει ή να ψηφίσει νόμο χωρίς εισήγηση της Βουλής, η οποία ήταν και η μόνη αρμοδία να προτείνει με “προβούλευμα” σχέδιο νόμου το οποίο είχε επεξεργασθεί. Η Βουλή, και μόνο, ενέγραφε θέματα στην ημερησία διάταξη και ο Δήμος δεν μπορούσε να ασχοληθεί με θέμα εκτός ημερησίας διατάξεως.

Ο Αριστοτέλης είναι σαφής και κατηγορηματικός στην Αθηναίων Πολιτεία (45, 4): «...καί οὐκ ἔξεστιν οὐδέν ἀπροβούλευτον οὐδ’ ὅ τι ἂν μὴ προγράψωσιν οἱ πρυτάνεις ψηφίσασθαι τῷ δήμῳ· κατ’ αὐτὰ γάρ ταῦτα ἔνοχός ἐστίν ὁ νικήσας γραφή παρανόμων». Ο παραβάτης δηλαδή ήταν εκτεθειμένος στην κατηγορία αντισυνταγματικής πράξης, κατηγορία βαρυτάτη. Η τελευταία φράση πρέπει να προσεχθεί ιδιαίτερος, θα σχολιασθεί παρακάτω.

Για την νομοθετική εξουσία της Βουλής είναι σαφέστατος ο Δημοσθένης (*Κατά Τιμοκράτους*, 708) που γράφει: «...συννομοθετεῖν δέ καί τήν Βουλήν».

Ο περιορισμός της εξουσίας του Δήμου να αποφασίζει μόνο για θέματα τα οποία παρουσιάζει η Βουλή με προβούλευμα ήταν σοφό μέτρο, αποδιδόμενο στον Σόλωνα, το οποίο δεν έθιξαν οι μετέπειτα μεταρρυθμιστές, Κλεισθένης, Εφιάλτης, Περικλής.

Βεβαίως ήταν ένα είδος “νοθείας” της ευθείας δημοκρατίας στην οποία υποτίθεται ότι η κυριαρχία του Λαού είναι απόλυτη και αδέσμευτη και ομολογουμένως το “προβούλευμα” ήταν ισχυρός και αποτελεσματικός χαλινός που απέτρεπε την σύγχυση, τις αντιφάσεις, τις υπερβολές και την οχλοκρατία. Επίσης ήταν απάντηση στην σκωπτική παρατήρηση του Ανάχαρσι προς τον Σόλωνα ότι στο πολίτευμά του “μιλούν οι σοφοί και αποφασίζουν οι αμαθείς”.

Από την μελέτη όμως των πηγών δεν προκύπτει με βεβαιότητα ότι και σε καθαρώς πολιτικά θέματα (κήρυξη πολέμου, απόφαση εκστρατείας, συμμαχία, σύναψη ειρήνης) το προβούλευμα ήταν εκ των ων ουκ άνευ. Βεβαίως η Βουλή ενέγραφε το θέμα στην ημερησία διάταξη αλλά με ή χωρίς προβούλευμα; Κλίνω να πιστεύω ότι δεν κατέθετε προβούλευμα η Βουλή στις περιπτώσεις αυτές. Λόγου χάριν, όταν η Εκκλησία δεχόταν πρέσβεις που ασφαλώς τους είχε δεχθεί και ακροασθεί προηγουμένως η Βουλή δεν διετύπωνε άποψη που θα επηρέαζε την Εκκλησία του Δήμου.

Ο Αριστοτέλης έγραψε την Αθηναίων Πολιτεία περί τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. και τούτο καθιστά βέβαιο ότι η διαδικασία του προβουλεύματος δεν είχε καταργηθεί. Προβάλλουν όμως ερωτήματα. Το προβούλευμα ήταν απαραίτητο ακόμη και όταν ο Δήμος επρόκειτο να κρίνει ποινικές υποθέσεις; Ήταν αναγκαίο το προβούλευμα όταν επρόκειτο να αποφασισθεί μια εκστρατεία ή να ζητηθούν πολιτικές ευθύνες από στρατηγούς; Δεν έχουμε σαφή και

βέβαια τεκμήρια ώστε να μορφώσουμε οριστική γνώμη αλλά από τον τρόπο με τον οποίο εκθέτουν τα πράγματα ο Θουκυδίδης, ο Ξενοφών -και ο Πλούταρχος-, μάλλον πρέπει να υποθεθεί ότι σε περιπτώσεις σαν και αυτές δεν ήταν απαραίτητο το προβούλευμα. Το πιθανότερο είναι ότι για περιπτώσεις προσωπικής ευθύνης αρκούσε η καταγγελία εκ μέρους ενός προσώπου ή μιας ομάδος προσώπων εναντίον αξιωματούχου ή στρατηγού. Τυπικό παράδειγμα είναι η καταδίκη, ερήμην, του Αλκιβιάδη. Την εισαγγελία εναντίον του κατέθεσε ο γέρος Θεσσαλός, γιος του Κίμωνος και το κείμενό της αναφέρει, ολόκληρο, ο Πλούταρχος (Αλκιβιάδης, 22, 4): «*Θεσσαλός Κίμωνος Λακιάδης Αλκιβιάδην Κλεινίου Σκαμβανίδην εισηγγειλεν ἀδικεῖν περὶ τῷ θεῷ, τὰ μυστήρια...*». Ότι η καταδίκη έλαβε την μορφή ψηφίσματος προκύπτει από την άρνηση της ιερείας Θεανούς «*...ἀντειπεῖν πρὸς τὸ ψήφισμα (να καταρασθεῖ τον Αλκιβιάδη), φάσκουσαν εὐχῶν, οὐ καταρῶν ἰέρεϊαν γεγονέναι*».

Εντούτοις στην υπόθεση της καταδίκης των Αθηναίων στρατηγών που είχαν νικήσει στην ναυμαχία των Αργινουσών υπάρχει προβούλευμα της Βουλής, του οποίου, κατά τον Ξενοφώντα, συντάκτης ήταν ο Καλλιξένος. Η πρόταση του Καλλιξένου -υιοθετημένη από την Βουλή- δεν προδίκασε την απόφαση του Δήμου αλλά τον καλούσε ν' αποφασίσει εάν οι νικητές στρατηγοί ήσαν ένοχοι ή όχι για την μη περισυλλογή των νεκρών μετά την ναυμαχία, εξαιτίας της φοβερής τρικυμίας. Αλλά η διαδικασία που πρότεινε ο Καλλιξένος ήταν παράνομη α) επειδή προέβλεπε ότι οι Αθηναίοι θα ψήφιζαν κατά φυλάς, β) δεν εγγυόταν την μυστική ψηφοφορία, δηλαδή "το κρύβδην ψηφισομένοις", γ) προέβλεπε συλλογική απόφαση για όλους τους κατηγορουμένους.

Το προβούλευμα προσέβαλαν ως παράνομο ο Ευρυπτόλεμος και άλλοι, αλλά ο Ξενοφών δεν αναφέρει αν η ενέργεια του Ευρυπτολέμου έλαβε μορφή "γραφής παρανόμων".

Είναι γνωστό ότι μέσα στην γενική σύγχυση που επικρατούσε στην Αθήνα και την έλλειψη ηγετικών προσώπων, και παρά την μακρά και ωραία αγόρευση του Ευρυπτολέμου ο Δήμος καταδίκασε τους δέκα στρατηγούς σε θάνατο ενώ δεν είχε ούτε δικαίωμα ούτε αρμοδιότητα να το πράξει.

Ο Αριστοτέλης γράφει *expressis verbis* (Αθ. Πολ., 45) ότι η Βουλή είχε κάποτε το δικαίωμα "ζημιῶσαι καὶ δῆσαι καὶ ἀποκτεῖναι", αλλά ότι, μετά την επέμβαση ενός απλού πολίτη, του Ευμηλίδου από την Αλωπεκή, "...ὁ δέ δῆμος ἀφείλετο τῆς Βουλῆς τὸ θανατοῦν καὶ δεῖν καὶ χρήμασιν ζημιοῦν..." και όρισε ότι η Βουλή έπρεπε ν' αναθέτει τέτοιας φύσεως υποθέσεις στους θεσμοθέτες που έπρεπε να τις παραπέμπουν στο δικαστήριο... "καὶ ὅ τι ἂν οἱ δικασταὶ ψηφίσωνται, τοῦτο κύριον εἶναι".

Διαπιστώνεται, από τα όσα έχουν προηγηθεί, ότι δεν υπήρχε σαφής διάκριση εξουσιών όχι μόνο μεταξύ Δήμου και Βουλής αλλά επίσης και μεταξύ των δικαστηρίων τα οποία είχαν αρμοδιότητα και για δημόσιες υποθέσεις και για ιδιωτικές.

Ο P. J. Rhodes στο εξονυχιστικό βιβλίο του *The Athenian Boule*, Oxford 1972, παραθέτει πίνακες που δημιουργούν πολλήν αβεβαιότητα όσον αφορά τον τρόπο εκδόσεως ψηφισμάτων που εξέδιδε πότε η Βουλή μόνη, πότε ο Δήμος μόνος, πότε και τα δύο σώματα μαζί. Ο συγγραφεύς αναφέρει ότι στις αρχές του 5ου αιώνας συναντώνται οι τύποι : "ΕΔΟΧΣΕΝ ΤΟΙ ΔΕΜΟΙ" ή ΕΔΟΧΣΕΝ ΤΕΙ ΒΟΥΔΕΙ ΚΑΙ ΤΟΙ ΔΕΜΟΙ", και ότι μέχρι του 405 συναντώνται συχνά και οι δύο τύποι. Αναγκαίο συμπέρασμα είναι ότι υπήρχαν δύο διαδικασίες για τα ψηφίσματα. Υπήρχαν, άραγε, οι δύο αυτές διαδικασίες και για τους νόμους; Δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία για να στηριχθεί θετική ή αρνητική απάντηση.

Τα ψηφίσματα δεν ήσαν νομοθετικές πράξεις, αλλά είτε διοικητικές (διορισμοί στρατηγών, οικονομικών αρχόντων) είτε δικαστικές (παραπομπή εισαγγελίας στα δικαστήρια, καταδίκη πολίτου έπειτα από "γραφή παρανόμων"). Οι λεπτομερείς πίνακες των ψηφισμάτων της Βουλής και του Δήμου τους οποίους παραθέτει ο P. J. Rhodes, αντί να βοηθούν στην

αποσαφήνιση των πραγμάτων, επαυξάνουν την σύγχυση και την αβεβαιότητα. Τούτο διότι παραθέτει ψηφίσματα που χαρακτηρίζει “προβουλευματικά” και όμως ο εισαγωγικός τύπος πότε είναι “ἔδοξε τῇ Βουλῇ” (ΕΤΒ) πότε “ἔδοξε τῇ Βουλῇ καὶ τῷ Δήμῳ” (ΕΤΒΚΤΔ), πότε “ἔδοξε τῷ Δήμῳ” (ΕΤΔ). Στον πίνακα των μη προβουλευτικών ψηφισμάτων όλα έχουν τον τύπο ΕΤΔ και μόνο ένα έχει τον τύπο ΕΤΒΚΤΔ. Στον πίνακα των ψηφισμάτων της Βουλῆς που δεν υποβλήθηκαν στον Δήμο για επικύρωση, υπάρχει ο τύπος ΕΤΒ και μόνο. Τέλος αναφέρονται ψηφίσματα με την προσθήκη (μετά τον ένα ή τον άλλο τύπο) “αὐτίκα μάλα”, δηλαδή αμέσως, σε κατεπείγουσες υποθέσεις.

Καθίσταται, νομίζω, σαφές ότι με την πάροδο του χρόνου άρχισε να χαλαρώνει η αυστηρή διάκριση μεταξύ νόμου και ψηφίσματος και ότι με ένα απλό ψήφισμα -χωρίς προβουλευμα- μπορούσε να ανατραπεί μια κατάσταση με συνέπειες τρομακτικές.

Ένα άλλο θέμα που πρέπει να απασχολεί τον μελετητή της λειτουργίας της δημοκρατίας των Αθηναίων είναι η ισηγορία η οποία, με την ισονομία, αποτελούν, θεωρητικά μια από τις βάσεις του πολιτεύματος. Και λέγω “θεωρητικά” επειδή, επί πολλά χρόνια, η τελευταία τάξη των πολιτών, οι θῆτες, ἦσαν μεν ἴσοι ἐνώπιον του νόμου (παθητική ισονομία), αλλά αποκλείονταν από τα αξιώματα της πολιτείας και είχαν μόνο δικαίωμα ψήφου στην Εκκλησία του Δήμου (ενεργητική ισονομία). Όσον αφορά την ισηγορία ήταν ένα δικαίωμα του οποίου δεν μπορούσε να κάνει χρήση η μεγίστη πλειοψηφία των πολιτών είτε από αδυναμία ευχέρειας λόγου, είτε -συχνότερα- από άγνοια ή ελλιπή γνώση των συζητούμενων. Οι σιωπηλοί πολίτες που δεν λάμβαναν τον λόγο χαρακτηρίζονταν ως “ἀπράγμονες” ή “ἰδιῶτες”.

Όσοι ανέβαιναν στο βήμα ἦσαν εκτεθειμένοι σε άλλους κινδύνους. Να προβληθεί εναντίον τους, από αντίπαλο, ένσταση “ἀτιμίας” οπότε του αφαιρούσαν οι πρυτάνεις το λόγο και ἔπρεπε ο κατηγορούμενος να υποστεί δοκιμασία ώστε να αποδειχθεί αν η κατηγορία ήταν βάσιμη ή ψευδής. Ἄτιμος που εστερείτο του δικαιώματος της ισηγορίας ἦταν ὅποιος εἶχε χειροδικήσει ἐναντίον του πατέρα του ή της μητέρας του, ὅποιος δεν εξασφάλιζε τροφή και στέγη στους γονεῖς του, ὅποιος ἦταν ἀνυπότακτος, ὅποιος εἶχε ρίξει την ασπίδα του, ὅποιος πορνευόταν ή ὅποιος εἶχε κατασπαταλήσει την πατρική περιουσία ή ὅσα εἶχε κληρονομήσει (Αισχίνου, *Κατά Τιμάρχου*, 28).

Το ιστορικό του λόγου του Αισχίνου “Κατά Τιμάρχου” είναι πολύ διαφωτιστικό για τα μέσα που μεταχειρίζονταν οι πολιτικοί αντίπαλοι στην δημοκρατική Αθήνα για να εξουδετερώσουν έναν εχθρό ή να υπερασπίσουν τον εαυτό τους εναντίον μιας κατηγορίας. Ο Αισχίνης και ο Δημοσθένης ἦσαν και οι δύο μέλη πρεσβείας προς τον Φίλιππο Β' για να επικυρωθεί η μεταξύ Αθηναίων και του Μακεδόνα βασιλιά ειρήνη του Φιλοκράτη (358 π.Χ.). Ἄμα η πρεσβεία επέστρεψε στην Αθήνα, ο Δημοσθένης κατήγγειλε τον Αισχίνη για προδοσία αλλά την καταγγελία εἶχε συνυπογράψει και ο Τιμάρχος, φίλος του Δημοσθένη. Ο Τιμάρχος εἶχε διατελέσει βουλευτής το προηγούμενο ἔτος και ἦταν πρόσωπο με μεγάλη επιρροή. Ο Αισχίνης, τόσο για να εξουδετερώσει έναν από τους δύο αντιπάλους του όσο και για να επιτύχει αναβολή της δίκης εναντίον του, κατήγγειλε τον Τιμάρχο ἐπὶ “ἀτιμία”, πράγμα που θα στερούσε τον αντίδικό του από τα πολιτικά του δικαιώματα, επομένως και από το δικαίωμα να καταφύγει στη Δικαιοσύνη. Ο Αισχίνης αποδεικνύει ότι ο Τιμάρχος εἶχε πορνευθεί ὅταν ἦταν νέος και ο εναγόμενος καταδικάζεται με την συνέπεια να βρεθεί ο Δημοσθένης ὁ μόνος κατήγορος του Αισχίνου για το ζήτημα της προδοσίας κατά τη διάρκεια της πρεσβείας προς τον Φίλιππο Β'. Το ουσιώδες ὅμως εἶναι ὅτι ο Αισχίνης ἐπέτυχε την αναβολή της δίκης του δίκης ὅσο κράτησε η διαδικασία της δίκης εναντίον του Τιμάρχου.

Σε τέτοιου είδους παγίδες και άλλες πολλές ἦταν εκτεθειμένος ὅποιος ἀναμειγνύοταν δραστήρια στην πολιτική και, επομένως, ελάμβανε τον λόγο συχνά στην Εκκλησία του Δήμου. Φυσικό ἦταν, οι συνεσταλμένοι, οι άτολμοι ή ὅσοι δεν παρακολουθούσαν αρκετά τα δημόσια πράγματα, να μην τολμούν να χρησιμοποιήσουν το δικαίωμα του “λέγειν”. Εγγύτερο

στην πραγματικότητα θα ήταν να φωνάζει ο κήρυξ: “*Τίς ἀγορεύειν δύναται*” αντί του “*τίς ἀγορεύειν βούλεται*”.

Νόμιμο θα ήταν να υποτεθεί ότι ακόμη λιγότεροι θα ήταν εκείνοι που ήσαν ικανοί να χρησιμοποιήσουν το δικαίωμα του “*γράφειν*”, δηλαδή να καταθέτουν γραπτές καταγγελίες εναντίον αντιπάλου. Συνέβαινε όμως το ακόλουθο: επειδή ήσαν πολύ λιγότεροι εκείνοι που ήξεραν γραφή, και μάλιστα να συντάσσουν ένα νομικό κείμενο, οι άλλοι προσέτρεχαν στις υπηρεσίες ενός “*γραμματικού*” -όπως και τώρα στα χωριά- ο οποίος, επί πληρωμή, τους έγγραφε το κείμενο που ήθελαν. Ήταν, επομένως, πιο εύκολο, οι αγράμματοι να ασκούν το δικαίωμα του “*γράφειν*” παρά το δικαίωμα του “*λέγειν*”, τόσο μάλλον που ήταν πλούσιο το οπλοστάσιο των “*γραφών*”.

Υπήρχε διάκριση μεταξύ των “*φωνικών γραφών*”, τις οποίες μπορούσαν να καταθέτουν μόνο οι συγγενείς του θύματος, και των άλλων “*γραφών*” που μπορούσε να καταθέσει οποιοσδήποτε πολίτης αφού εισαγγελική αρχή δεν υπήρχε. Στην περίπτωση αυτή διάδικος δεν ήταν ο καταθέτης της καταγγελίας αλλά το Δημόσιο που υποκαθίστατο στον μηνυτή που μπορούσε να είναι “*πᾶς ὁ βουλόμενος Ἀθηναίων οἷς ἔξεστι*”. Η “*Γραφή*” ονομαζόταν “*φάσις*”, όταν εκείνος που κατήγγειλε έπαιρνε ως αμοιβή το μισό του προστίμου που καταλογιζόταν σε καταχραστή δημοσίου χρήματος. Τούτο, φυσικά, ήταν μέτρο που είχε σκοπό να ενθαρρύνει τις καταγγελίες αλλά η άλλη πλευρά του νομίσματος ήταν ότι ενεθάρρυνε και την συκοφαντία και την διαβολή. Η φαρέτρα των “*γραφών*” ήταν πλούσια σε βέλη με προεξέχον την “*Γραφή παρανόμων*” για την οποία θα γίνει εκτενέστερος λόγος.

Υπήρχαν λοιπόν:

- 1) Γραφή αλογίου (εναντίον εκείνου που δεν είχε δώσει λογαριασμό για διαχείριση δημοσίου χρήματος)
- 2) Γραφή αναυμαχίου (εναντίον εκείνου που δεν εναυμάχησε)
- 3) Γραφή αστρατείας (εναντίον του ανυπότακτου)
- 4) Γραφή λιποστρατείου (εναντίον εκείνου που, αν και στρατευμένος, δεν είχε φύγει σε εκστρατεία)
- 5) Γραφή λιποταξίου (εναντίον του λιποτάκτη)
- 6) Γραφή ανδραποδισμού (εναντίον των πειρατών - θα είχε πέσει σε αχρηστεία τον 5ο - 4ο αιώνα)
- 7) Γραφή αποστασίου
- 8) Γραφή απροστασίου (εναντίον μετοίκου που δεν είχε “*προστάτη*” Αθηναίο πολίτη)
- 9) Γραφή ψευδεγγραφής (εναντίον εκείνου που είχε εγγράφει παρανόμως στον κατάλογο των πολιτών)
- 10) Γραφή αργίας (εναντίον εκείνου που δεν είχε εργασία ή επάγγελμα)
- 11) Γραφή ιεροσυλίας ή ασεβείας
- 12) Γραφή προδοσίας
- 13) Γραφή παραπρεσβείας (εναντίον πρέσβειων που δεν είχαν ακολουθήσει τις οδηγίες της Πολιτείας)
- 14) Γραφή μοιχείας
- 15) Γραφή εταιρήσεως (εναντίον εκείνου που επεδίδετο σε πορνεία)
- 16) Γραφή δωρίου (εναντίον εκείνου που είχε δωροδοκήσει για να προσπορισθεί κάποιο όφελος)
- 17) Γραφή δεκασμού (εναντίον εκείνου που είχε δωροδοκήσει δικαστή)
- 18) Γραφή ύβρεως
- 19) Γραφή δωροξενίας
- 20) Τέλος, υπήρχε η “*Γραφή παρανόμων*”, η οποία, θεωρητικά ήταν χαλινός στην εξουσία του Δήμου, διότι όριζε ότι, όποιος πρότεινε νόμο (ή ψήφισμα) είχε ευθύνη προσωπική

αν η πρότασή του α) ήταν παράνομη, αν αντέκειτο, δηλαδή στη κει- μένη νομοθεσία διότι κανείς νόμος δεν μπορούσε ν' αντικατασταθεί αν προηγουμένως δεν είχε ακυρωθεί, β) αν η πρότασή του δεν ήταν προς το συμφέρον της πολιτείας.

Στην πρώτη περίπτωση η κρίση της Βουλής ή του Δήμου ήταν εύκολο να στηριχθεί σε συγκεκριμένα, θετικά στοιχεία, δηλαδή στην διαπίστωση ότι ο προτεινόμενος νόμος ήταν αντίθετος προς υπάρχοντα νόμο. Στην δεύτερη περίπτωση, αν δηλαδή ο νόμος ήταν συμφέρον ή έβλαπτε την πολιτεία, ποια μπορούσαν να είναι τα συγκεκριμένα στοιχεία που θα στήριζαν την κατηγορία; Το συμφέρον, τόσο το γενικό όσο και το ατομικό, καθορίζεται σύμφωνα με την γνώμη του καθενός αφού ο Α πολίτης μπορεί να θεωρήσει βλαπτικό εκείνο το οποίο ο Β πολίτης θεωρεί ευεργετικό, δηλαδή συμφέρον. Τα κριτήρια, επομένως, στην δεύτερη περίπτωση ήταν αναγκαστικά πολιτικά και εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς με πόση προσοχή και περίσκεψη έπρεπε ένας πολίτης (από τους επωνύμους φυσικά) να προβάλλει “Γραφήν παρανόμων” αφού, αν απερρίπτετο η Γραφή, τότε εκείνος που την προέβαλε, μπορούσε να υποστεί βαρύτατη ποινή, ακόμη και την εσχάτη.

Ενδεικτικό της βαρύτητας την οποία είχε ο θεσμός της “Γραφής παρανόμων” είναι το αναφερόμενο από τον Θουκυδίδη όταν ιστορεί την ολιγόμηνη κατάργηση της δημοκρατίας το 411 π.Χ. Οι συνωμότες, με αρχηγούς τον Πείσανδρο και τον Αντιφώντα, έλαβαν δύο σημαντικά μέτρα για να ματαιώσουν ενδεχομένως αντιδράσεις στην Εκκλησία του Δήμου: α) Συγκάλεσαν την Εκκλησία του Δήμου στον Κολωνό (και όχι στην Αγορά ή την Πνύκα, β) προέβλεψαν βαρύτατες τιμωρίες για όποιον θα πρόβαλε ένσταση Γραφής παρανόμων εναντίον ενός ρήτορος (Θουκ., 8, 57). Οι συνωμότες του 411 π.Χ. τόλμησαν να κάνουν το πραξικόπημα, αφού προηγουμένως είχαν δημιουργήσει μια ατμόσφαιρα τρομοκρατίας, αλλά θεώρησαν ότι έπρεπε να λάβουν δήθεν νόμιμα μέτρα ώστε να φανεί κατ' επίφασιν ότι η Εκκλησία του Δήμου δέχθηκε το καθεστώς το γνωστό ως των Τετρακοσίων.

Η Εκκλησία του Δήμου συνερχόταν 40 φορές τον χρόνο, δηλαδή κάθε 9 μέρες. Το πολίτευμα όριζε ότι η Εκκλησία του Δήμου έπρεπε να συνεδριάζει 4 φορές σε κάθε πρυτανεία μιας φυλής. Οι φυλές ήσαν 10 και η κάθε μια πρυτάνευε 35 ή 36 μέρες. Έπρεπε, λοιπόν, να συνέρχονται κάθε 9 μέρες, τουλάχιστον 6.000 πολίτες στην Πνύκα ή την Αγορά, πράγμα που σήμαινε ότι ο αγροτικός πληθυσμός της Αττικής θα ήταν συνήθως ολιγάριθμος ή απών από την Εκκλησία, και ότι ένα σοβαρό τμήμα του αττικού πληθυσμού έπρεπε να αφήνει την εργασία του για να πάει στην Εκκλησία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Εκτελεστική εξουσία

Βουλή – Άρχοντες

Δεν υπάρχει, και εδώ, σαφής διάκριση μεταξύ νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας, αφού τόσο η Βουλή όσο και ο Δήμος ήσαν κατάφορτοι ποικίλων αρμοδιοτήτων. Η Βουλή συνεδριάζε καθημερινά εκτός των εξήντα εορταστικών ημερών και των αποφράδων ημερών για τις οποίες δεν υπάρχουν βάσιμες πληροφορίες. Η Εκκλησία του Δήμου συνεδριάζε 40 φορές τον χρόνο αφού επί κάθε πρυτανείας συνεδριάζε 4 φορές.

Η Βουλή:

- 1) Εξετάζει αν οι νεοεγγραφέντες ως πολίτες έφηβοι έχουν γίνει αποδεκτοί νόμιμα.
- 2) Ελέγχει τους άρχοντες, ιδίως εκείνους που διαχειρίζονται δημόσιο χρήμα.
- 3) Υποβάλλει σε εξέταση τους βουλευτές και τους εννέα άρχοντες του επομένου χρόνου.

- 4) Εισάγει προβουλεύματα στην Εκκλησία του Δήμου.
 - 5) Συγκαλεί την Εκκλησία του Δήμου και ορίζει την ημέρα και τον τόπο της συνελεύσεως.
 - 6) Καταρτίζει, περιοριστικά, την ημερησία διάταξη της Εκκλησίας του Δήμου.
 - 7) Έχει την φροντίδα της συντηρήσεως των πολεμικών πλοίων, των εξαρτημάτων τους και των νεοσοίκων, καθώς και την παραγγελία νέων σκαφών. Την φροντίδα αυτήν έχουν δέκα βουλευτές, οι “τριηροποιοί”.
 - 8) Φροντίζει για όλα τα δημόσια οικοδομήματα και παραπέμπει στην δικαιοσύνη όποιον προκαλεί βλάβη σε δημόσιο κτίριο.
 - 9) Δέχεται τις προκηρύξεις δημοσίων εκμισθώσεων. Ενώπιον της εκμισθώνονται τα μεταλλεία, οι δημοπρασίες οφειλέτου του Δημοσίου, η καταγραφή των ακινήτων που έχουν δημευθεί.
 - 10) Καταγράφει χωριστά, σε δέκα πινάκια, τους οφειλέτες του Δημοσίου ανάλογα με την προθεσμία πληρωμής.
 - 11) Δέχεται τις καταθέσεις του άρχοντα βασιλιά από τα μισθώματα των ιερών κτημάτων.
 - 12) Εισπράττει τα προς το δημόσιο χρέη ή φυλακίζει τον αναξιόχρεο οφειλέτη.
 - 13) Διορίζει, με κλήρο, δέκα λογιστές που ελέγχουν τους λογαριασμούς των αρχόντων κάθε πρυτανείας.
 - 14) Κληρώνει δέκα “ευθύνους” (ελεγκτές) που δέχονται καταγγελίες εναντίον όσων έχουν αποδώσει λογαριασμό της διαχείρισής τους αν ένας πολίτης -οποιοσδήποτε- παρουσιάσει στοιχεία και αμφισβητεί την ειλικρίνεια της αποδόσεως λογαριασμού.
 - 15) Εξετάζει τα άλογα και αν ιδιοκτήτης αλόγου δεν το τρέφει καλά του αφαιρούν το επίδομα που παίρνει για την συντήρηση του ζώου.
 - 16) Εξετάζει τους εφίππους και όποιος κριθεί ακατάλληλος διαγράφεται από το ιππικό. Η διαδικασία είναι περίπλοκη και χρονοβόρα και όσοι θέλουν να απαλλαγούν από την ιδιότητα του ιπέως πρέπει να πάρουν όρκο ότι δεν είναι σε θέση να συντηρούν άλογο.
 - 17) Εξετάζει και τους αμίππους (πεζούς που συνοδεύουν το ιππικό) και όποιος κριθεί ακατάλληλος στερείται του επιδόματος που παίρνει.
 - 18) Αποφασίζει για διάφορα ζητήματα της εορτής των Παναθηναίων (πέπλος της θεάς, χρώματα, σχέδια κ.λ.π.).
 - 19) Φροντίζει για να κατασκευαστούν οι Νίκες (μικρά αγάλματα) καθώς και τα βραβεία που δίνουν στα Παναθήναια.
 - 20) Εξετάζει τους αναπήρους. Όσοι είναι ανάπηροι και έχουν περιουσία λιγότερη από τρεις μνες παίρνουν επίδομα δύο οβολούς την ημέρα.
- Αυτές είναι οι πάρα πολλές αρμοδιότητες της Βουλής και δεν είναι άξιο απορίας ότι ο “Γέρο-Ολιγαρχικός” (ανώνυμο κείμενο) λέει (3, 1): “Βλέπω, όμως, ότι μερικοί κατηγορούν τους Αθηναίους και για το εξής, ότι εκεί είναι καμιά φορά αδύνατον να παρουσιάσει κάποιος την υπόθεσή του στην Βουλή ή την Εκκλησία του Δήμου κι ας περιμένει ένα χρόνο ολόκληρο...” Εκτελεστική εξουσία έχουν και οι ακόλουθοι άρχοντες, ασφαλώς υπό τον έλεγχο της Βουλής, α) Δέκα συντηρητές των ναών.
- β) Δέκα αστυνόμοι - πέντε στον Πειραιά και πέντε στην πολιτεία. Ελέγχουν τις αυλητρίδες και τις κιθαρίστριες ώστε να μην μισθώνονται περισσότερο από δύο δραχμές την βραδιά. Οι ίδιοι προσέχουν να μην καταπατείται δημόσιος δρόμος, να μην κατασκευάζονται εξώστες, να μην έχουν παράθυρα ανοιγόμενα προς τον δρόμο.
- γ) Δέκα αγορανόμοι που ελέγχουν τα εμπορεύματα ώστε να μην γίνονται νοθείες.
- δ) Δέκα μετρονόμοι που ελέγχουν τα μέτρα και τα σταθμά, ε) Είκοσι σιτοφύλακες για την Αθήνα και δέκα πέντε για τον Πειραιά που ελέγχουν το κύκλωμα αγοράς του σιταριού, των αλεύρων και του άρτου. Οι σιτέμποροι είναι υποχρεωμένοι να μεταφέρουν στο άστυ τα 2/3 του σιταριού που ξεφορτώνεται στον Πειραιά.

στ) Ένδεκα άρχοντες που είναι οι δήμιοι της πολιτείας και οι υπεύθυνοι για τις φυλακές.
ζ) Σαραντα περιδεύοντες δικαστές, τέσσερις για κάθε φυλή. Τον θεσμό ίδρυσε ο Πεισί-στρατος και αποδείχθηκε τόσο χρήσιμος ώστε έγινε μόνιμος.

η) Πέντε οδοποιοί για τις επισκευές των δρόμων.

θ) Δέκα λογιστές στους οποίους λογοδοτούν όσοι έχουν ασκήσει λειτούργημα.

ι) Ένας γραμματέας της πρυτανείας με πολλές αρμοδιότητες (αρχείο, αντιγραφή πράξεων, ψηφίσματα).

ια) Ένας γραμματέας, αρχειοφύλακας των νόμων, ιβ) Δέκα ιεροποιοί για τις εξιλαστήριες θυσίες, ιγ) Δέκα ιεροποιοί οργανωτές των εορτών, ιδ) Ένας άρχων της Σαλαμίνας και ένας δήμαρχος του Πειραιά που οργανώνουν τα τοπικά Διονύσια.

Όλοι αυτοί οι άρχοντες εκλέγονται με κλήρο, αλλά, προτού αναλάβουν το λειτούργημά τους, περνούν από δοκιμασία, πρώτα στη Βουλή και ύστερα στο δικαστήριο σε περίπτωση απορρίψεως και εφέσεως. Από τους εννέα άρχοντες έως τον τελευταίο διαιτητή έπρεπε όλοι να περάσουν από δοκιμασία. Έπρεπε να αποδείξουν την γενεαλογία τους - ότι είναι Αθηναίοι πολίτες. Τους ρωτούσαν αν λάτρευαν τον πατρώο Απόλλωνα και τον έρκαιο Δία και πού βρίσκονταν τα ιερά τους. Επίσης αν είχαν οικογενειακούς τάφους και πού βρίσκονται, αν φρόντιζαν τους γονείς τους και αν πλήρωναν τους φόρους. Αν είχαν πάρει μέρος σε εκστρατείες και ποιες. Ο δοκιμαζόμενος παρουσίαζε τους μάρτυρές του και τότε οι κριτές ρωτούσαν: “Έχει κανείς κάποια κατηγορία εναντίον του;” Αν εμφανιζόταν κατηγορος, τότε διατύπωνε την κατηγορία του, ο κατηγορούμενος απελογείτο και η Βουλή αποφάσιζε με ανάταση των χεριών, ενώ το δικαστήριο (σε περίπτωση εφέσεως) αποφάσιζε με κανονική ψηφοφορία.

Μετά την δοκιμασία ακολουθεί διπλή ορκομωσία. Η πρώτη σε βράχο όπου είχαν τοποθετηθεί μέλη από τα ζώα θυσίας. Ορκίζονταν να ασκήσουν τα καθήκοντά τους με δικαιοσύνη και να μην δεχθούν δώρα, σχετικά με την άσκηση της εξουσίας τους. Αν δεχθούν και διαπιστωθεί ότι το έκαναν, έχουν υποχρέωση να προσφέρουν στην πόλη ανδριάντα από χρυσό. Η ποινή αυτή ήταν βαρύτατο πρόστιμο και οι περισσότεροι άρχοντες ασφαλώς δεν θα ήταν σε θέση να το καταβάλουν.

Είναι φανερό ότι τα εκτελεστικά όργανα που απαριθμήθηκαν δεν είχαν ευθεία δικαστική εξουσία αλλά είχαν αρμοδιότητα παραπομπής στην δικαιοσύνη.

Αντιθέτως οι εννέα άρχοντες (εκτός από τον Επώνυμο), δηλαδή ο άρχων βασιλεύς, ο Πολέμαρχος και οι 6 θεσμοθέτες, εκτός της εκτελεστικής εξουσίας, είχαν και δικαστικές εξουσίες, μερικές από τις οποίες ήσαν εισαγγελικές.

A. Ο άρχων βασιλεύς ορίζει:

1) Τρεις χορηγούς για τους τραγωδούς των Διονυσίων και των Θαργηλίων. Έκρινε τις αντιδόσεις¹ και παρέπεμπε στο δικαστήριο ενστάσεις των όσων θεωρούσαν ότι δεν είναι νόμιμος ο διορισμός τους.

2) Τρεις χορηγούς για τους εορτασμούς της Δήλου.

3) Οργανώνει την πομπή προς τιμήν του Ασκληπιού και τις πομπές των μεγάλων Διονυσίων.

4) Οργανώνει τις τελετές για τα Θαργήλια.

5) Είναι αρμόδιος να δέχεται καταγγελίες τις οποίες παρέπεμπε στο δικαστήριο - κακοποίηση ορφανών, επικλήρου κόρης, κακή διαχείριση περιουσίας ορφανού, παραφροσύνη (αν κάποιος με χαμένα τα λογικά του κατασπαταλούσε την περιουσία του, διόριζε κηδεμόνα).

6) Διαχειρίζεται την ακίνητη περιουσία των ορφανών.

¹ Η αντίδοσις σήμαινε ότι ο διοριζόμενος χορηγός μπορούσε να ζητήσει να διορισθεί άλλος χορηγός στη θέση του και να ανταλλάξει την περιουσία του μαζί του.

7) Φροντίζει για τα Μεγάλα Μυστήρια (Ελευσίνα) και οργανώνει όλες τις πατροπαράδοτες θυσίες.

8) Δέχεται καταγγελίες ασεβείας.

9) Δικάζει ζητήματα προνομίων μεταξύ φυλών και ιερέων.

10) Έχει αρμοδιότητα να δέχεται καταγγελίες για φόνο.

11) Κηρύττει θρησκευτικό αφορισμό ενός ενόχου πολίτη.

Όταν ο άρχων βασιλεύς δικάζει βγάζει το στεφάνι από το κεφάλι του.

Β. Ο Πολέμαρχος:

1) Οργανώνει τους επιτάφιους αγώνες.

2) Πρωτοστατεί σε ορισμένες θυσίες.

3) Δικάζει ιδιωτικές δίκες μετοίκων.

4) Έχει αρμοδιότητες για τους μετοίκους όσες έχει ο άρχων για τους πολίτες. Οι μέτοικοι πλήρωναν φόρο διαμονής 12 δραχμές τον χρόνο.

Γ. Οι θεσμοθέτες:

1) Καθορίζουν τις δικάσιμες μέρες.

2) Ορίζουν στους τρεις άρχοντες σε ποιο δικαστήριο θα παραπέμψουν τις υποθέσεις της αρμοδιότητάς τους.

3) Εισάγουν στα δικαστήρια υποθέσεις εσχάτης προδοσίας που έχουν παρουσιασθεί στην Εκκλησία του Δήμου, τις γραφές παρανόμων, τις καταγγελίες εναντίον των προέδρων και των επιστατών, καθώς και των στρατηγών για την λογοδοσία τους.

4) Δέχονται την εγγύηση που καταθέτει ο μηνυτής που καταγγέλλει άλλον πολίτη για σφετερισμό πολιτικών δικαιωμάτων, δωροδοκία, δωροληψία, ψευδή εγγραφή προσώπου ως οφειλέτου του δημοσίου, για μοιχεία.

5) Εισάγουν στο δικαστήριο εφέσεις για ζητήματα πολιτογραφήσεων και ιδιωτικές δίκες.

6) Επικυρώνουν τις συμβάσεις ή συμφωνίες με άλλες πολιτείες.

7) Κληρώνουν τους δικαστές. Ο κάθε άρχοντας κληρώνει τους δικαστές της φυλής του. Επειδή οι άρχοντες είναι 9 και οι φυλές είναι 10, την δεκάτη φυλή κληρώνει ο γραμματεύς των θεσμοθετών.

Εκτελεστική εξουσία ασκούν και οι δέκα αθλοθέτες που διορίζονται με κλήρο. Έχουν θητεία τέσσερα χρόνια και πολλές αρμοδιότητες για την οργάνωση αγώνων και εορτών. Φροντίζουν για τα έπαθλα (χρήματα, χρυσά αντικείμενα, ασπίδες) και για το λάδι που δινόταν ως βραβείο στους γυμνικούς άθletes.

Έως τα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ. το λάδι αυτό προερχόταν από τις ιερές ελιές. Αν κανείς έκοβε ή ξερίζωνε ιερή ελιά δικάζόταν από τον Άρειο Πάγο με ποινή θάνατο.

Δ. Στρατηγοί:

Ο διορισμός των δέκα στρατηγών καθώς και όλων των άλλων αξιωματούχων του στρατού γίνεται με εκλογή. Στην αρχή κάθε πρυτανείας επικυρώνεται, με ανάταση χειρών, ο διορισμός των στρατηγών, εξετάζεται δηλαδή εάν ασκούν καλά τα καθήκοντά τους. Πέντε από τους στρατηγούς έχουν ειδικές αρμοδιότητες. Ένας είναι αρχηγός των οπλιτών, ένας είναι στρατιωτικός διοικητής της χώρας και έχει υπό τις διαταγές του τα συνοριακά φρούρια. Δύο στρατηγοί φρουρούν τον Πειραιά, την Μουνιχία και την Ακτή. Ένας στρατηγός διορίζει τους τριηράρχους και είναι αρμόδιος για τις “συμμορίες” που είναι 20 και τις αποτελούσαν οι 1.200 πλουσιότεροι Αθηναίοι. Κάθε συμμορία αριθμούσε 60 μέλη που είχαν υποχρέωση να συντηρούν, με έξοδά τους, πολεμικά πλοία. Η ίδρυση του θεσμού αυτού έγινε μετά τον Πελοποννησιακό πόλεμο όταν άρχισε να μαστίζει την Αθήνα η οικονομική κρίση.

Μισθοί:	
1) Παρουσία στην Εκκλησία του Δήμου:	1 δραχμή
Αν η εκκλησία είναι “κυρία”:	1 1/2 δραχμές
2) Οι κληρωνόμενοι δικαστές:	1/2 δραχμή
3) Οι βουλευτές:	5 οβολούς
Όταν πρυτανεύουν:	1 δραχμή
4) Οι εννέα άρχοντες:	4 οβολούς
5) Ο άρχων της Σαλαμίνας:	1 δραχμή
6) Οι αμφικτύονες που πηγαίνουν στη Δήλο:	1 δραχμή.

Εκτός από το αξίωμα του στρατηγού κανείς δεν μπορεί να υπηρετήσει παρά μόνο μια φορά στο ίδιο αξίωμα. Μόνο οι βουλευτές μπορούν να κληρωθούν δύο φορές.

Το αξίωμα του στρατηγού ήταν βεβαίως ζηλευτό αλλά και επικίνδυνο όχι μόνο επειδή προπορευόταν ο στρατηγός στην μάχη -πολλοί στρατηγοί αναφέρονται ως πεσόντες στο πεδίο της τιμής- αλλά και επειδή έπρεπε να δώσουν λόγο είτε νικητές, είτε ηττημένοι, είτε επειδή η στρατιωτική αποστολή τους δεν είχε επιτύχει τον σκοπό της. Ο Δήμος τους τιμωρούσε είτε με βαρύ πρόστιμο, είτε με εξορία, είτε με θάνατο.

Οι στρατηγοί έπρεπε οπωσδήποτε να λογοδοτήσουν λεπτομερέστατα για τα χρήματα που τους είχαν καταβληθεί για την εκστρατεία της οποίας ηγήθηκαν. Και όσον αφορά την απόφαση απαλλαγής ή καταδίκης, κριτήρια ήσαν τα αποτελέσματα του ελέγχου. Όσον αφορά όμως την επιτυχία ή αποτυχία του σκοπού της εκστρατείας κριτήρια αντικειμενικά δεν μπορούσαν να υπάρχουν αφού “*τοῦ δέ πολέμου τόν παράλογον, ὅσος ἐστί, πρίν ἐν αὐτῶ γενέσθαι προδιάγνωτε*”, καθώς γράφει ο Θουκυδίδης. Μπορούσε κάλλιστα να καταδικαστεί ένας αποτυχών στρατηγός χωρίς να εξετασθούν διόλου οι ενέργειές του, τα πραγματικά περιστατικά, χωρίς να του καταλογισθούν “λάθη”, τα οποία μόνο όταν είναι προφανή μπορούν να θεωρηθούν κριτήρια βάσιμα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Δικαστική Εξουσία

Άρειος Πάγος

Κατά την παράδοση ο αρχαιότερος δικαστικός θεσμός, στην Αθήνα, ήταν ο Άρειος Πάγος που προϋπήρχε και της νομοθεσίας του Δράκοντος.

Εν τούτοις ο Robert Wallace στο βιβλίο του *The Areopagos Council, to 307 B.C* (1989) θεωρεί ότι, σύμφωνα με όλες τις πηγές, δικαστήριο ονομαζόμενο Άρειος Πάγος δεν υπήρχε πριν από τον Σόλωνα, αλλά ότι η τοποθεσία στην οποία συνεδρίαζε το αρμόδιο για φονικές δίκες δικαστήριο ονομαζόταν Άρειος Πάγος. Το δικαστήριο αποτελούσαν 51 δικαστές που, για άλλες δίκες, συνεδρίαζαν σε άλλο μέρος.

Είναι δύσκολο να γίνει αντιληπτός ο λόγος για τον οποίο ο Άγγλος ιστορικός ασχολήθηκε με το εάν η τοποθεσία έδωσε το όνομα στο δικαστήριο ή αν έγινε το αντίστροφο, ενώ σημασία έχει η δικαιοδοσία του Αρείου Πάγου. Ποια ήταν πριν από τον Σόλωνα; Τι μεταρρυθμίσεις θέσπισε ο Σόλων; Ο Κλεισθένης επέφερε αλλαγές; Τέλος από ποιες αρμοδιότητες (εξουσίες) απογύμνωσε τον Άρειο Πάγο ο Εφιάλτης;

Ο Άγγλος ιστορικός εξετάζει, εξονυχιστικά, τα θέματα αυτά και καταλήγει σε ορισμένα συμπεράσματα τα οποία φαίνονται, κατ' αρχήν, ορθά.

Όσον αφορά την μεταρρύθμιση του Σόλωνος, αφού ο R. Wallace ασχοληθεί δια μακρών με το ζήτημα αν οι όροι “νόμος” και “πολιτεία” σημαίνουν ταυτόσημο πράγμα, καταλήγει στο προφανές συμπέρασμα ότι η αρχαία ορολογία, νόμος - πολιτεία, δεν μπορεί να ερμηνευθεί με τις σημερινές έννοιες των λέξεων αυτών και ότι οι μεταρρυθμίσεις του Σόλωνος δεν ήσαν μόνο κοινωνικές αλλά και πολιτειακές. Συμπέρασμα εύκολο αφού:

A. Την εποχή εκείνη “Σύνταγμα” δεν υπήρχε που να καθορίζει την μορφή του πολιτεύματος.

B. Νόμοι βασικοί καθόριζαν τη μορφή του πολιτεύματος αφού όλοι όσοι εκλέγονταν σε δημόσιο αξίωμα, έδιναν όρκο “κατά τούς νόμους βουλευέσθαι (ή ἄρχεσθαι)”.

Πρέπει όμως να εξετασθεί ποια ήταν η ουσία των εξουσιών του Αρείου Πάγου.

Όσον αφορά την σύνθεσή του πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι μέλη του ήσαν όσοι είχαν διατελέσει άρχοντες επώνυμοι ή απλώς άρχοντες και ότι ο αριθμός τους δεν ήταν καθορισμένος, δεν υπήρχε δηλαδή *numerus clausus*. Αν πέθαινε ένα μέλος του Αρείου Πάγου δεν το αντικαθιστούσε αυτομάτως άλλο πρόσωπο αφού ήταν πιθανόν να μη βρισκόταν κάποιος που να έχει τα τυπικά προσόντα. Αν πάλι υπήρχαν πρόσωπα με τα τυπικά προσόντα, αυτά θα προσετίθεντο στους ήδη υπάρχοντες Αρεοπαγίτες, επομένως ο αριθμός των μελών του υπάτου αυτού σώματος κυμαινόταν κατά τις περιστάσεις.

Όσον αφορά τις αρμοδιότητές του ο Άρειος Πάγος δεν είχε μόνο δικαστικές εξουσίες (νόμοι φονικοί) αλλά και πολιτική εξουσία, δηλαδή για πολιτικά εγκλήματα αν υπήρχε εισαγγελία εναντίον προσώπου κατηγορουμένου για “κατάλυση της Δημοκρατίας”.

Την αρμοδιότητα αυτήν αφήρεσε ο Κλεισθένης από τον Άρειο Πάγο και την απέδωσε στην Εκκλησία του Δήμου. Ο Μιλτιάδης καταδικάστηκε για απάτη από τον Δήμο έπειτα από εισαγγελία του Ξανθίππου (Ηρόδ., 6, 21) και, αργότερα, άλλοι Αθηναίοι τιμωρήθηκαν με απόφαση της Εκκλησίας του Δήμου.

Εντούτοις ο Αριστοτέλης αναφέρει (Αθ. Πολ., 23) ότι, μετά τα Μηδικά “*πάλιν ἴσχυσεν ἡ ἐν Ἀρείῳ πάγῳ βουλή καὶ διώκει τὴν πόλιν*” (χωρίς να θεσπίζει νόμους) “*ἀλλὰ διὰ τό γενέσθαι τῆς περὶ Σαλαμίνα ναυμαχίας αἰτία. Τῶν γὰρ στρατηγῶν ἕξαπορησάντων τοῖς πράγμασι καὶ κηρυξάντων σῶζειν ἕκαστον ἑαυτόν, πορίσαντα δραχμάς ἑκάστῳ ὀκτῶ διέδωκε καὶ ἐνεβίβασεν εἰς τὰς ναῦς*”.

Ο Ηρόδοτος δεν αναφέρει το γεγονός αλλά είναι δύσκολο να αμφισβητηθεί αφού το αναφέρει ρητά ο Αριστοτέλης, ο οποίος και συνεχίζει βεβαιώνοντας ότι επί 17 χρόνια μετά τα Μηδικά “*διέμεινεν ἡ πολιτεία προεστώτων τῶν Ἀρεοπαγιτῶν*”. Έτσι ο Αριστοτέλης αναφέρει δύο φορές ότι ο Άρειος Πάγος “*διώκει τὴν πόλιν*” και ότι η πολιτεία “*διέμεινεν... προεστώτων τῶν Ἀρεοπαγιτῶν*”.

Επί πλέον, όταν ο Αριστοτέλης απαριθμεί τις “μεταβολές” που υπέστη το πολίτευμα (41) αριθμεί ως ἕκτη την “μετά τὰ Μηδικὰ τῆς ἐξ Ἀρείου πάγου βουλῆς ἐπιστατούσης”.

Τί σημαίνει όμως το “*διώκει τὴν πόλιν*”, το “*διέμεινεν ἡ πολιτεία προεστώτων τῶν Ἀρεοπαγιτῶν*”, το “*ἐξ Ἀρείου πάγου βουλῆς ἐπιστατούσης*”;

Εκτός από το “*διώκει*”, που είναι σαφές, οι άλλες δύο εκφράσεις είναι γενικότερες και δύσκολοι είναι ο ορισμός της έννοιας τους.

Ο Άρειος Πάγος ήταν ένα είδος υπάτης αρχής με εποπτικές εξουσίες εκτεταμένες για την διαφύλαξη του πολιτεύματος; Εάν ναι, ποιες ήσαν οι δικαιοδοσίες του; Λειτουργούσε απεπαγγέλτως ή έπειτα από “εισαγγελία”; Στην πρώτη περίπτωση θα είχε συνεχώς και ουσιαστικές εξουσίες και ίσως προληπτικές. Στην δεύτερη περίπτωση θα ήταν το ανώτατο “πολιτικό” δικαστήριο αρμόδιο για να εξετάσει μια “γραφή παρανόμων”. Οι πηγές είναι αόριστες

ή λείπουν εντελώς και κάθε προσπάθεια να δοθεί μια σαφής και πειστική απάντηση προσφέρεται σε αμφισβήτηση και αντίκρουση.

Δύο στοιχεία που αναφέρει ο Αριστοτέλης α) στο 23 της Αθ. Πολ. ότι ο Άρειος Πάγος απέκτησε την εξουσία “οὐδενὶ δόγματι λαβοῦσα τὴν ἡγεμονίαν”, β) στο 25 της Αθ. Πολ. “διέμεινεν ἡ πολιτεία προεστώτων τῶν Ἀρεοπαγιτῶν, καίπερ ὑποφερομένη κατὰ μικρόν”, επιτρέπουν να λεχθεί ότι μετά την Σαλαμίνα το κύρος και το γόητρο του Αρείου Πάγου ἦσαν τόσο μεγάλα και καθολικά ὥστε του εἶχε αναγνωρισθῆ σιωπηρά η ουσιαστική ἀσκηση της εξουσίας. Κατά τα αναφερόμενα ἀπὸ τον Αριστοτέλη ο Άρειος Πάγος συνεκράτησε ἐκεῖνος την κατάσταση πανικού που εἶχε επικρατήσῃ, μετὰ το Αρτεμίσιο και τις Θερμοπύλες, στον αθηναϊκὸ πληθυσμό. Οι στρατηγοὶ εἶχαν “εξαπορήσει” και ἐρίξαν το σύνθημα “ὁ σῶζων ἑαυτὸν σωθήτω” και εἶναι πιθανόν ὅτι η προσωπικότης του Θεμιστοκλή δεν ἀρκοῦσε για να χαλιναγωγήσῃ τις ἐνοπλεις δυνάμεις και τον πληθυσμό. Το χωρίο του Αριστοτέλη μᾶς ἀποκαλύπτει ὅτι ο Άρειος Πάγος διέθετε χρήματα πολλὰ για να μπορέσῃ να μοιράσῃ σε κάθε μέλος πληρώματος 8 δραχμές. Το ποσό που χρειάστηκε δεν ἦταν υπερβολικό, 45 τάλαντα και 600 δραχμές. Τούτο αν γίνει ο ἀκόλουθος υπολογισμός. Ο αθηναϊκὸς στόλος ἀριθμοῦσε 200 πολεμικά ἀπὸ τα οποία μόνο τα 180 εἶχαν αθηναϊκά πληρώματα. Τα υπόλοιπα 20 τα εἶχαν παραχωρήσει οι Αθηναῖοι στους Χαλκιδεῖς. Το πλήρωμα ἐνὸς πολεμικοῦ -ερέτες - οπλίτες - αξιωματικοί- εἶναι 190 ἄνδρες. Επομένως $180 \times 190 = 34.200 \times 8 = 273.600 : 6.000$ (ἕνα τάλαντο) = 45 τάλαντα και 600 δραχμές. Δεν πρέπει να ἦταν δύσκολο στους Αρεοπαγίτες (πεντακοσιομέδιμνους και ἱππεῖς) να συγκεντρώσουν αὐτὸ το ποσό.

Φυσικὸ ἦταν, ὁμως, με την πάροδο του χρόνου η θέση του Αρείου Πάγου να “ὑποφέρεται κατὰ μικρόν”, δηλαδή να μειώνεται κατὰ μικρόν.

Η ἀποψη αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ το γεγονός ὅτι στην ἀπαρίθμηση των “μεταβολῶν” (Αθ. Πολ., 41), ο Αριστοτέλης ἀναφέρει ὡς ἐβδόμη ... “Εφιάλτης δ’ ἐπετέλεσεν καταλύσας τὴν Ἀρεοπαγίτιν βουλήν”. Το LSJ ἀποδίδει τόσες πολλές ἐννοιες στο ρῆμα καταλύω, ἀπὸ καταργῶ ἕως ... ἀναιρῶ, ἀπελευθερῶ, ἀκυρῶν, ὥστε η ὀρθότερη ἀπόδοση, ἐδῶ εἶναι ὅτι ο Εφιάλτης ἐξασθένησε τον Αρειο Πάγο, του ἀφαίρεσε ἐξουσίες που εἶχε.

Μπορεῖ να διατυπωθῆ, βασίμως, η γνώμη ὅτι η ἐξουσία του Αρείου Πάγου ἦταν μεγάλη και σημαντικὴ -πριν ἀπὸ την μεταρρύθμιση του Εφιάλτη- ἐπειδὴ ἦταν ο ἀνώτατος Ἐλεγκτὴς της πολιτείας. Ὅλες οι “δοκιμασίες” των κληρωθέντων ἢ ἐκλεγέντων ἀρχόντων και αξιωματῶν ἦσαν της ἀρμοδιότητος του Αρείου Πάγου. Και αν ἀκόμη οι “δοκιμασίες” (διαπίστωση νομιμότητος ἐκλογῶν, δικαίωμα του ἀρχεῖν, ἐλλειψη κωλύματος) ἦσαν φυσικὲς, δεν ἐπανε ὁ Άρειος Πάγος να εἶναι το ὑπάτο σημεῖο ἀναφορᾶς της πολιτείας.

Για να κατορθώσῃ ο Εφιάλτης να κλονίσῃ το κύρος του Αρείου Πάγου δεν μεταχειρίσθηκε τρόπους κατὰ μέτωπο ἀλλὰ, πολὺ ἐξυπνα, ἐπεχείρησε μεμονωμένες κατηγορίες ἐναντίον Αρεοπαγιτῶν και παρέπεμψε πολλοὺς στην δικαιοσύνη με διάφορες κατηγορίες που ἐγιναν δεκτές, με συνέπεια την ἐκπτώση του κατηγορουμένου ἀπὸ το ἀρεοπαγιτικὸ ἀξίωμα.

Ο Εφιάλτης ἐπέτυχε να μειώσῃ στον μέγιστο βαθμό τις ἐξουσίες του Αρείου Πάγου, ἀλλὰ πλήρωσε με τη ζωὴ του την μεταρρυθμιστικὴ του πράξη. Δολοφονήθηκε ἀπὸ κάποιον Αρι- στόδικο Ταναγραῖο. Ὅλοι οι ιστορικοὶ κλίνουν να πιστεύουν ὅτι ἐπέσε θύμα ὀλιγαρχικῆς συνωμοσίας, ἀλλὰ προσωπικά κλίνω στην ἀποψη ὅτι προσωπικοὶ θα ἦσαν οι λόγοι της δολοφονίας του. Κάποιος ἢ κάποιοι ἀπὸ τους ἐκπεσόντες Αρεοπαγίτες θέλησε να τον ἐκδικηθῆ. Την ἐποχὴ ἐκεῖνη θεωρήθηκε ὅτι το ἐγκλημα εἶχε πολιτικὰ κίνητρα και τούτο, ἀλλῶστε, ἐπέτρεψε στον Περικλή να ζητήσῃ ἀπὸ τον Δῆμο σωματοφυλακὴ -κατὰ μίμηση του Πεισιστράτου- την οποία και ἐνέκρινε ο Δῆμος.

Η διαδικασία ὁμως ἐνώπιον του ἀνωτάτου δικαστηρίου δεν ἀλλάξε και κράτησε ὅλη την ἐπίσημη μεγαλοπρέπειά της. Οι διάδικοι κάθονταν σε δύο μεγάλες πέτρες. Ο κατηγορούμενος (φονιάς) καθόταν στο λίθο της “ὑβρεως” και ο κατήγορος στον λίθο της “ἀναιδείας”. Η

διαδικασία κρατούσε τέσσερις μήνες. Κατά τους τρεις πρώτους ο άρχων βασιλεύς -προφανώς Πρόεδρος του Αρείου Πάγου- διεξήγε ο ίδιος ή με αντιπρόσωπο την προανάκριση και την ανάκριση. Τον τέταρτο μήνα έπρεπε να εκδοθεί η απόφαση.

Ηλιαία

Ηλιαία ονομαζόταν ένα σώμα 6.000 δικαστών (600 από κάθε φυλή) που εκλεγόταν κάθε χρόνο.

Από το σώμα αυτό ορίζονταν, με κλήρο, όσοι ήθελαν να μετάσχουν σε τμήμα δικαστηρίου του οποίου η σύνθεση εποίκιλλε ανάλογα με τις υποθέσεις που θα δικάζε. Για τις τρέχουσες δίκες ο αριθμός των δικαστών ήταν 501. Ανάλογα όμως με την σοβαρότητα της υποθέσεως -μέγεθος ζημίας, έκταση καταχρήσεως, όγκος διεκδικήσεων- ο αριθμός αυτός μπορούσε να διπλασιασθεί (1.001) με την συγχώνευση δύο τμημάτων ή και να τριπλασιασθεί (1.501).

Όσοι δικαστές, από τους 6.000, προσέρχονταν για να αποτελέσουν τμήμα δικαστηρίου κληρώνονταν από τους θεσμοθέτες με ένα πολύ περίπλοκο σύστημα.

Η συγκρότηση των τμημάτων της Ηλιαίας ήταν άκρως δημοκρατική αφού, από την αρχή της μεταρρυθμίσεως του Σόλωνος, μπορούσαν και οι θήτες (η τελευταία κοινωνική τάξη) να κληρωθούν δικαστές, ενώ δεν μπορούσαν να καταλάβουν οποιοδήποτε άλλο αξίωμα.

Όλοι οι ιστορικοί παρομοιάζουν τα πολυπληθή αυτά δικαστήρια με το σύστημα των ένορκων δικαστών που ισχύει σήμερα σε πολλές χώρες. Η διαφορά όμως είναι πολύ μεγάλη διότι η σύνθεση των τμημάτων της Ηλιαίας δεν παρείχε καμιά εγγύηση ότι τα μέλη τους είχαν την απαιτούμενη -έστω ελάχιστη- νομική μόρφωση ή την πρέπουσα παιδεία και πείρα των κοινωνικών πραγμάτων ώστε να μπορούν να καταλήγουν σε απόφαση έπειτα από εξέταση και ορθή εκτίμηση των γεγονότων, απόφαση όχι μόνο σύννομη αλλά και σύμφωνη με το αίσθημα του δικαίου. Οι σημερινές δίκες διαρκούν πολλές μέρες και οι ένορκοι έχουν τον καιρό να σχηματίσουν γνώμη ακούγοντας πολλούς μάρτυρες και πολλές παρεμβάσεις των δικηγόρων, ενώ στην Ηλιαία η δίκη διαρκούσε το πολύ δύο ώρες αν υπήρχαν πολλοί μάρτυρες.

Πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι η πτωχότερη τάξη των θητών αποτελούσε την πλειοψηφία του δικαστηρίου αφού έπαιρναν αμοιβή -μικρή βέβαια- για μιας ημέρας απασχόληση. Αρχικά η αμοιβή ήταν ένας οβολός, γρήγορα έγινε διοβελία και μετά τρεις οβολοί. Από το σώμα των 6.000 δικαστών κληρώνονταν μόνο όσοι προσέρχονταν την αυγή στην είσοδο των δικαστηρίων.

Η κλήρωση των δικαστών για κάθε δικαστήριο εποπτευόταν από τους έξι θεσμοθέτες και ήταν στο άκρο περίπλοκη ώστε να αποφεύγεται ο κίνδυνος της δωροδοκίας.

Δικαστές μπορούσαν να κληρωθούν Αθηναίοι πολίτες που είχαν συμπληρώσει το 30ό έτος της ηλικίας τους και δεν ήσαν οφειλέτες του δημοσίου.

Η κλήρωση άρχιζε με την αυγή με το ακόλουθο σύστημα:

1ον. Οι υποψήφιοι δικαστές συγκεντρώνονταν κατά φυλές, σε δέκα ομάδες.

2ον. Μπροστά σε κάθε είσοδο των δέκα δικαστηρίων τοποθετούνταν 20 κληρωτήρια (δύο για κάθε φυλή) και άλλα κιβώτια όπου έριχναν τα πινάκια των δικαστών που είχαν κληρωθεί. Τοποθετούσαν και δύο στάμνες.

3ον. Σε κάθε είσοδο δικαστηρίου τοποθετούσαν ραβδιά ίσα τον αριθμό με όσους δικαστές έπρεπε να κληρωθούν, ενώ έριχναν στη μια στάμνα βελανίδια ισάριθμα με τα ραβδιά και έγραφαν γράμματα από το ενδέκατο γράμμα Λ και ύστερα, ισάριθμα με τα δικαστήρια που έπρεπε να συγκροτηθούν.

4ον. Ο κάθε υποψήφιος δικαστής είχε ένα πινάκιο πυξού με γραμμένο το όνομά του, το όνομα του πατέρα του, το όνομα του δήμου του και ένα από τα πρώτα δέκα γράμματα του αλφαβήτου.

5ον. Μόλις ο θεσμοθέτης κλήρωνε τα γράμματα (από το Λ και πέρα) που αντιστοιχούσαν στα δικαστήρια, ένας υπηρέτης τα έπαιρνε και τα τοποθετούσε σε κάθε δικαστήριο όπου έλαχε το γράμμα.

6ον. Τα δέκα κιβώτια που ήταν αριθμημένα από το Α έως το Κ τοποθετούνταν στην είσοδο του προαυλίου της κάθε φυλής.

7ον. Οι υποψήφιοι δικαστές έριχναν στο κιβώτιο τα πινάκιά τους με το αντίστοιχο γράμμα κι ένας βοηθός ανατάραζε το κιβώτιο.

8ον. Ο θεσμοθέτης έβγαζε από το κιβώτιο ένα πινάκιο και ο πρώτος δικαστής που κληρωνόταν έτσι λεγόταν εμπήκτης επειδή “έμπηζε” τα πινάκια που έβγαιναν από την κληρωτίδα στις εγκοπές του κληρωτηρίου (βλέπε φωτογραφία και σχέδια).

9ον. Υπήρχαν δύο κληρωτήρια για κάθε φυλή και το καθένα είχε πέντε στήλες εγκοπών.

10ον. Ο θεσμοθέτης έριχνε κύβους μέσα στο κληρωτήριο και άρχιζε να κληρώνει την φυλή. Οι κύβοι ήταν από χαλκό, μαύροι και άσπροι. Ο αριθμός των άσπρων κύβων αντιστοιχούσε με τον αριθμό των δικαστών που έπρεπε να κληρωθούν κατά τρόπο ώστε ένας άσπρος κύβος να αντιστοιχεί σε πέντε πινάκια. Το ίδιο γινόταν και με τους μαύρους κύβους.

11ον. Όταν ο θεσμοθέτης έβγαζε τους κύβους από το κληρωτήριο ο κήρυκας φώναζε τα ονόματα εκείνων που κληρώθηκαν. Όποιος άκουγε το όνομά του πήγαινε κι έπαιρνε ένα βελανίδι από τη στάμνα και το έδειχνε στους άρχοντες που έριχναν το πινάκιο του εκλεγμένου δικαστή στο κιβώτιο που είχε το ίδιο γράμμα με το βελανίδι ώστε να πάει ο δικαστής στο δικαστήριο όπου είχε κληρωθεί και όχι σε όποιο ήθελε εκείνος.

12ον. Ο δικαστής που κληρώθηκε περνούσε από την κιγκλι-δωτή θύρα και ο υπηρέτης τού έδινε ένα ραβδί που είχε χρώμα ίδιο με το χρώμα που υπήρχε στο ανώφλι της εισόδου του δικαστηρίου όπου έπρεπε να πάει. Αν έμπαινε σε άλλο δικαστήριο το πράγμα γινόταν αμέσως αντιληπτό.

13ον. Οι πρόεδροι των δικαστηρίων κληρώνονταν από δύο θεσμοθέτες με δύο κληρωτήρια. Στο ένα έριχναν τους χρωματιστούς κύβους και στο άλλο τα ονόματα των κληρωμένων. Ο πρώτος που κληρωνόταν προήδρευε στο πρώτο δικαστήριο, ο δεύτερος στο δεύτερο και ούτω καθεξής. Έτσι κανείς δεν ήξερε από πριν σε ποιο δικαστήριο θα προεδρεύσει.

14ον. Ο πρόεδρος έριχνε σ’ ένα κουτί δέκα πινάκια από τα οποία κληρώνονταν τα πέντε. Ο πρώτος που κληρωνόταν ήταν ο επόπτης της κλεψύδρας και οι τέσσερις άλλοι ήταν οι ψηφοσυλλέκτες που καταμετρούσαν τις ψήφους. Έτσι δεν μπορούσαν να δωροδοκηθούν ούτε ο επόπτης της κλεψύδρας ούτε οι ψηφοσυλλέκτες.

15ον. Όταν εκφωνούνταν οι υποθέσεις έριχναν μέσα στην κλεψύδρα νερό για την καταμέτρηση του χρόνου. Παραχωρούσαν δέκα μέτρα για υποθέσεις επάνω από 5.000 δραχμές και τρία μέτρα για δευτερολογία, επτά μέτρα για υποθέσεις μέχρι 5.000 δραχμών και δύο για δευτερολογία, πέντε μέτρα για υποθέσεις μέχρι 1.000 δραχμών και δύο για δευτερολογία. Κάθε φορά που ο γραμματεύς του δικαστηρίου διάβαζε κείμενο νόμου ή κατάθετε μάρτυρας ή άλλο κείμενο ο επόπτης της κλεψύδρας βούλωνε τον σωλήνα της κλεψύδρας και έτσι σταματούσε η ροή του νερού¹.

Μετά τις αγορεύσεις των διαδίκων, ο πρόεδρος διέτασσε την ψηφοφορία, που γινόταν, και αυτή, με τόσες διαδικαστικές προφυλάξεις ώστε να αποκλείεται α) να μην ψηφίσει ένας δικαστής β) να διπλοψηφίσει γ) να αντιληφθούν οι διάδικοι τι ψηφίσει ένας δικαστής.

¹ Ένα “μέτρο” ήταν 4 λίτρα νερού περίπου.

Είναι εύκολα αντιληπτό το πόσο χρονοβόρα ήταν η διαδικασία της κληρώσεως των δικαστών και τούτο θα ήταν ένας από τους λόγους της βραδύτητας της απονομής δικαιοσύνης. Το περιπλοκότατο αυτό σύστημα, τόσο της κληρώσεως των δικαστών όσο και της ψηφοφορίας είχε ως σκοπό την παρεμπόδιση της δωροδοκίας, πράγμα που σημαίνει ότι ο νομοθέτης (οι νομοθέτες) ήξερε καλά ότι ελάχιστοι ήταν “άνωτεροι χρημάτων” και ότι το ενάρετο του μέσου και κατωτέρου κοινωνικά πολίτη ήταν χαμηλό. Η σωρεία των μέτρων προφυλάξεως εναντίον της δωροδοκίας δεν απεθάρρυνε τις προσπάθειες να επηρεασθούν οι δικαστές. Μερικοί φιλόλογοι υποστηρίζουν ότι το ρήμα “δεκάζω” προέρχεται από τον αριθμό 10 επειδή τόσες ήταν οι εισοδοί των δικαστηρίων και, όταν ένας διάδικος είχε σοβαρή υπόθεση, έστελνε ανθρώπους του στις δέκα εισόδους των δικαστηρίων (αφού δεν ήξερε ποιο δικαστήριο θα τον δικάσει) και τους έδινε χρήματα για να δωροδοκήσουν όσους θα ο δέχονταν. Ελκυστική είναι η ετυμολογική αυτή εξήγηση αλλά •εν είναι πειστική.

Παρ’ όλες αυτές τις προφυλάξεις ο Αριστοτέλης (Αθ. Πολ., :7, 5) αναφέρει ότι ο στρατηγός Ανυτος -αργότερα κατήγορος ου Σωκράτη- κατόρθωσε να δωροδοκήσει το δικαστήριο που τον δίκασε, επειδή το 409 π.Χ. είχε παραδώσει, χωρίς εντολή, ην οχυρωμένη Πύλο στους Λακεδαιμονίους.

Οι δημηγορίες των διαδίκων -των ιδίων ή των δικηγόρων τους- κρατούσαν 30 - 35 λεπτά, αν υπολογισθούν οι αναγνώσεις νόμων και οι εξετάσεις μαρτύρων. Πρέπει να προστεθούν :αι οι δευτερολογίες, επομένως η κάθε δίκη θα κρατούσε 1 1/2 ώρα περίπου και μετά η ψηφοφορία θα κρατούσε άλλη μια ώρα αφού έπρεπε να εκφωνηθούν 500, 1.000 ή 1.500 ονόματα, να σηκωθεί από τη θέση του ο δικαστής και να πάει να ψηφίσει, κα- ά τρόπο μάλιστα που απέκλειε να γίνει φανερή η ψήφος του.

Είναι δυνατόν να υποθεθεί ότι ένα δικαστήριο μπορούσε να συνεδριάσει περισσότερο από 9 ώρες την ημέρα; Νομίζω ότι τούτο πρέπει ν’ αποκλεισθεί.

Πρέπει να προστεθεί και το γεγονός ότι τα δικαστήρια αργούσαν τις μέρες των δημοσίων εορτών και, καθώς είναι γνωστό, οι Αθηναίοι είχαν τις περισσότερες εορτές από όλες τις άλλες ελληνίδες πόλεις. Κυριακή αργία δεν υπήρχε τότε, ούτε, όπως σήμερα, Σαββατοκύριακο.

Ο σημερινός άνθρωπος εργάζεται 230 μέρες περίπου τον χρόνο. Ο αρχαίος Αθηναίος εργαζόταν 280 μέρες περίπου, αλλά είναι απίθανο να συνεδρίαζαν τα δικαστήρια κάθε εργάσιμη μέρα. Επειδή οι δίκες ήταν και για δημόσιες υποθέσεις και για ιδιωτικές (που συχνά υπέκρυπταν πολιτικές διενέξεις) τα δικαστήρια θα ήταν εξαιρετικά βεβαρημένα. Ενδείξεις περί του δικονομικού μέσου αιτήσεως αναβολής μιας δίκης δεν υπήρχαν, επομένως η δικάσιμος ήταν οριστική.

Οι Αθηναίοι του 5ου αιώνας π.Χ. δεν θα ήταν λιγότερο εριστικοί και φιλόδικοι από τους Αθηναίους του 20ου αιώνας. Το 1987 ο Υπουργός Δικαιοσύνης εδήλωσε στην Βουλή ότι το προηγούμενο έτος είχαν υποβληθεί 700.000 μηνύσεις. Εάν υπολογισθεί ότι ο ενεργός πληθυσμός είναι σήμερα 6.000.000 περίπου, τότε επί 60 πολιτών οι 7 υπέβαλαν μηνύσεις.

Τόσο στην Διοίκηση όσο και στην Δικαιοσύνη η συσσώρευση των υποθέσεων θα ήταν ασφυκτική και τα όσα λέγει ο “Γέρο-Ολιγαρχικός” στην κριτική του εναντίον της αθηναϊκής δημοκρατίας δεν πρέπει να απέχουν πολύ από την αλήθεια:

“Βλέπω όμως και το εξής, ότι μερικοί κατηγορούν τους Αθηναίους για το ότι εκεί είναι αδύνατον να παρουσιάσει κάποιος την υπόθεσή του στην Βουλή ή στην Εκκλησία του Δήμου και ας περιμένει χρόνο ολόκληρο”.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Τα οικονομικά της δημοκρατίας

Προφανές είναι ότι μόνο τα δημόσια οικονομικά της Αθήνας μπορούν να απασχολήσουν τον μελετητή της λειτουργίας του πολιτεύματος. Η ιδιωτική οικονομία (κεφάλαια, εργασία, εμπόριο, γεωργία, χειροτεχνία, βιομηχανία) βρίσκονται έξω από τα πλαίσια τέτοιας έρευνας. Έσοδα

Από όλες τις πηγές που υπάρχουν σήμερα στη διάθεσή μας προκύπτει ότι το αθηναϊκό κράτος είχε μεγάλη ακίνητη περιουσία (μεταλλεία, ελαιώνες, χωράφια, βοσκές, δάση, οικοδομές) καθώς και κινητά, δηλαδή πολύτιμα μέταλλα, είτε χυτά είτε σε μορφή αγαλμάτων (Νίκες) και δούλους τους οποίους ενοικίαζε ή πουλούσε. Αλλά και πολλοί ιδιώτες πολίτες ή μέτοικοι είχαν μεγάλες περιουσίες (Κίμων, Καλλίας, Νικίας, ο μέτοικος Κέφαλος, πατέρας του ρήτορος Λυσία) υπήρχαν δε και ιδιωτικά μεταλλεία (Υπερείδης, *Υπέρ Ευξενίπου*, 33 - 36).

Το κράτος είχε, φυσικά, το μονοπώλιο κοπής του νομίσματος, και τα μεταλλεία του Λαυρίου ήταν αρκετά πλούσια ώστε η δραχμή, “ή γλαύξ”, να κρατήσει επί έναν αιώνα σχεδόν τον τίτλο της αργύριο και μόνο περί τα τέλη του Πελοποννησιακού πολέμου οι Αθηναίοι αναγκάστηκαν να κόψουν χρυσά νομίσματα καθώς και υπόχαλκα.

Εκτός από την μεγάλη αυτήν περιουσία, κύρια πηγή εσόδων, η αθηναϊκή πολιτεία είχε και τους εξής πόρους:

A. Άμεσοι φόροι

1. Οι Αθηναίοι πολίτες δεν πλήρωναν άμεσους φόρους εκτός της τριηραρχίας και της χορηγίας που ήταν ειδική εισφορά η οποία αφορούσε μόνο τους πλούσιους.

Φόρους άμεσους πλήρωναν οι μέτοικοι και οι παρεπίδημοι. Πλήρωναν το “μετοίκιον” και το “ξενικόν”, δηλαδή 12 δραχμές τον χρόνο οι άνδρες και 6 δραχμές οι γυναίκες που δεν είχαν εργασία. Το μικρό αυτό ποσό είναι παραπλανητικό διότι οι 12 δραχμές της εποχής εκείνης ισοδυναμούν με 60 χρυσές σημερινές δραχμές. Ας προστεθεί ότι η μη πληρωμή του φόρου είχε βαρύτερες συνέπειες, δηλαδή ο αναξιόχρεος οφειλέτης του φόρου επωλείτο ως δούλος.

2. Άμεσος φόρος εφαρμοζόταν στο δουλεμπόριο, δηλαδή σε κάθε πράξη αγοραπωλησίας δούλου επιβαλλόταν φόρος “σώματος”. Άμεσος επιβαλλόταν επίσης για κάθε εισαγόμενο δούλο (ίσως 2%). Ο φόρος ονομαζόταν “οψώνιον”.

B. Λειτουργίες

Λειτουργία είναι η ανάληψη από έναν πλούσιο πολίτη μεγάλης δαπάνης προς όφελος της πόλης. Οι κυριότερες λειτουργίες ήσαν η τριηραρχία και η χορηγία. Υπήρχαν και οι λιγότερο δαπανηρές, γυμνασιαρχίες και εστιάσεις. Η γυμνασιαρχία συνίστατο στην ανάληψη της δαπάνης λαμπαδηδρομιών και η εστίαση ήταν η παράθεση γεύματος “φυλετικού” στις δύο μεγάλες εορτές των Αθηναίων, τα Παναθήναια και τα Μεγάλα Διονύσια.

Όσον αφορά την χορηγία, η δαπάνη δεν ήταν πολύ μεγάλη συγκρινόμενη με την τριηραρχία. Ο χορηγός κατέβαλε την δαπάνη για μια θεατρική παράσταση (τριλογία και μια κωμωδία), ενώ ο τριηραρχος έπρεπε να εξοπλίσει με όλα τα εξαρτήματά του ένα πολεμικό πλοίο του οποίου μόνο το σκάφος, κατασκευασμένο από την πολιτεία, του παραδιδόταν.

Γ. Έμμεσοι φόροι

1. Υπήρχε φόρος εισαγωγής στα εμπορεύματα, όχι μόνο στον Πειραιά αλλά και στην Αθήνα. Στον Πειραιά υπήρχε το “λιμενικόν”, πρώτος τελωνειακός φόρος, και στην Αθήνα καταβαλλόταν τα “διαπύλια”, δεύτερος τελωνειακός (ίσως δημοτικός) φόρος.

2. Υπήρχε φόρος εξαγωγής εμπορευμάτων.

Και οι δύο αυτοί δασμοί ήταν 2%, δηλαδή η “πεντηκοστή”. Οι δαπάνες του Πελοποννησιακού πολέμου ανάγκασαν τους Αθηναίους να αυξήσουν τους δασμούς στο 5%, δηλαδή στην “εικοστή”.

3. Άλλοι έμμεσοι φόροι των Αθηναίων ήσαν οι κληρουχίες. Οι κληρούχοι που πήγαιναν να εγκατασταθούν σε διάφορα μέρη της “συμμαχίας” πλήρωναν ενοίκιο για την έκταση γης που τους παραχωρούσε η πολιτεία, η οποία, έτσι, όχι μόνο δεν έτρεφε τους κληρούχους, αλλά και εξασφάλιζε προσόδους από αυτούς.

Δ. Έκτακτος φόρος (εισφορά)

Έκτακτος φόρος επιβαλλόταν άπαξ και βάρυνε το κεφάλαιο. Σκοπός του ήταν η επείγουσα κάλυψη ορισμένης ανάγκης. Η επιβολή εκτάκτου φόρου δεν εσήμαινε ότι η πολιτεία είχε πτωχέψει και δεν διέθετε πόρους αλλά ότι, ακριβώς για να αποφύγει την πτώχευση, αναγκαζόταν να προσφύγει στο έκτακτο αυτό μέτρο ώστε να μην εξαντλήσει τους τακτικούς πόρους ή να θίξει τα αποθέματα.

Έκτακτοι φόροι θεσπίστηκαν από τον 5ο αιώνα π.Χ. στην Αθήνα. Ο Θουκυδίδης αναφέρει (3, 19) ότι τον τρίτο χρόνο του πολέμου οι Αθηναίοι επέβαλαν “εισφορά” 200 ταλάντων για να καλύψουν τα έξοδα της πολιορκίας της επαναστατημένης Μυτιλήνης. Εισφορές επιβλήθηκαν κατά τον 4ο αιώνα π.Χ., μετά την κατάρρευση της Αθηναϊκής συμμαχίας, το 404. Η Αθήνα κατόρθωσε, τότε, να ανασυστήσει -εν μέρει- την συμμαχία της. Τίποτε το βέβαιο δεν μπορεί να λεχθεί για τον τρόπο καθορισμού της φορολογητέας ύλης (κεφάλαιο) ούτε για το ποσοστό)υ φόρου ούτε για τον τρόπο εισπράξεώς του.

Το γενικό συμπέρασμα που εξάγεται από τα όσα είναι γνωστά για την φορολογία στην αθηναϊκή δημοκρατία είναι ότι υπήρχαν όλα τα είδη φόρων (άμεσοι, έμμεσοι, έκτακτοι, δασμοί) και ότι οι αρμόδιες υπηρεσίες για την εφαρμογή τους ήσαν καλά οργανωμένες για την εποχή τους. Μπορεί επίσης να λεχθεί ότι το βάρος της φορολογίας ήταν αρκετά μεγάλο αλλά οι κατανεμόταν κατά τρόπο αρκετά ορθολογικό μεταξύ των ευπόρων και απόρων τάξεων.

Ε. Επιδόσεις

Επίδοση ονόμαζαν οι Αθηναίοι την εκούσια εισφορά, σε χρήματα ή είδος, πολιτών οι οποίοι, είτε αυτοβούλως, είτε ύστερα από γενικό ψήφισμα της εκκλησίας του Δήμου, προσέφεραν ό,τι ήθελαν ή μπορούσαν ο καθένας. Οι εισφέροντες έδιναν χρήματα ή όπλα ή πολεμικό πλοίο εις “σωτηρίαν πόλεως”, “εις τήν φυλακήν τῆς χώρας”, την “τειχοποιίαν”.

Συμπεραίνεται ότι οι πλούσιοι Αθηναίοι ήσαν γενναιόδωροι.

Ίσως να μου διαφεύγουν μερικά στοιχεία για να μπορέσω t εκφρασθώ με μεγαλύτερη βεβαιότητα, αλλά, από τις όσες πηγές έχω υπόψη μου, σχημάτισα την γνώμη ότι η Αθηναϊκή οικονομία είχε ως κύριο γνώρισμα την σταθερότητα, με μικρές, φυσικά, διακυμάνσεις, δυσαναλόγως μάλιστα μικρές αναλόγως προς τους μεγάλους πολεμικούς και πολιτικούς κλυδωνισμούς που υπέστη η Αθήνα από Σόλωνος (580 π.Χ.) έως Δημητρίου του Φαληρέως (290 π.Χ.).

Κατά τους τρεις αυτούς αιώνες ασφαλώς σημειώθηκαν πολλές αλλαγές και μεταρρυθμίσεις αλλά η λειτουργία της οικονομίας δεν υπέστη ανάλογη προς τους κλυδωνισμούς μεταπτώσεις και δεν εισήχθησαν μεταρρυθμίσεις ή νέα συστήματα που αλλοιώνουν τις βάσεις της.

Έξοδα

A. Διοίκηση

Στην διοίκηση συμμετείχαν όχι μόνο όσοι, με την σημερινή έννοια, ήσαν δημόσιοι λειτουργοί, είτε αιρετοί είτε διορισμένοι, αλλά και όσοι -πολύ περισσότεροι αυτοί- παρείχαν υπηρεσίες στο κράτος χωρίς να ασκούν συνεχή εξουσία.

1. Την πρώτη κατηγορία αποτελούσαν οι εξής αρχές:

α) Οι εννέα άρχοντες, β) οι στρατηγοί, γ) οι οικονομικοί υπάλληλοι (ταμίες, ελληνοταμίες, επιμελητές εμπορίου, αγορανόμοι κ.ά.), δ) η Εκκλησία του Δήμου, ε) η Βουλή των 500, στ) οι δικαστές της Ηλιαίας.

Σύμφωνα με το σολώνειο καθεστώς όλες οι αρχές ήσαν τιμητικές, δηλαδή άμισθες, πράγμα που απέκλειε τους ενδεεστέρους που ήσαν αναγκασμένοι να εργάζονται για να εξασφαλίσουν τον επιούσιο. Με την πάροδο όμως του χρόνου, και ιδίως μετά τα μηδικά, όταν “οι πολλοί” συνέβαλαν τα μέγιστα στην ένδοξη κατατρόπωση του εχθρού, και το συνειδητοποίησαν, άρχισε τότε να υπάρχει η μισθοφορία την οποία γενίκευσε ο Περικλής.

Οι μισθοί ήσαν οι εξής:

1. Ο βουλευτικός, μια δραχμή την ημέρα για τους 500 βουλευτές. Ετησία δαπάνη 20 - 25 τάλαντα τον χρόνο αφού τις εορτές η βουλή δεν συνεδρίαζε.

2. Ο εκκλησιαστικός, που θεσπίστηκε περί τα τέλη του 5ου αιώνας από τον Αγύρριο. Ήταν ένας οβολός την ημέρα (το 1/ 6 της δραχμής). Αλλά σε μικρό χρονικό διάστημα ο μισθός αυτός τριπλασιάστηκε (3 οβολοί, δηλαδή 1/ 2 δραχμή).

3. Ο δικαστικός, τον οποίο καθιέρωσε ο Περικλής. Από τον αρχικό 1 οβολό γρήγορα αυξήθηκε και αυτός στους 3 οβολούς. Η ετησία δαπάνη υπολογίζεται σε 150 τάλαντα.

Είναι εξαιρετικά σημαντικό το γεγονός ότι τόσο ο βουλευτικός όσο και ο δικαστικός καθιερώθηκαν είτε αμέσως πριν από τον Περικλή (πιθανόν από τον Εφιάλη) είτε από τον ίδιο τον Περικλή, επομένως από την μεταρρύθμιση του Κλεισθένη (508 π.Χ.) μέχρι της ακμής του Περικλή (450 - 430), δηλαδή επί μισό αιώνα, όλα τα λειτουργήματα που αναφέρθηκαν ήσαν άμισθα, πράγμα που σημαίνει ότι η βούληση συμμετοχής του πολίτη στα κοινά ήταν αυτονόητη και δεδομένη. Θα άρχισε όμως να μειώνεται και η χαλάρωση αυτή είναι η αιτία (ή ευλογοφανής πρόφαση) της καθιέρωσης της γενικής μισθοφορίας από τον Περικλή του οποίου η κοινωνική πολιτική είναι δεδομένη.

Η κοινωνική πολιτική του Περικλή δεν είχε, ούτε αυτή, ιδεολογικά κίνητρα, αλλά κίνητρα σκοπιμότητας ένα από τα οποία ήταν ο ανταγωνισμός Κίμωνος - Περικλή. Ο Λακιάδης είχε μεγάλη περιουσία και την χρησιμοποιούσε δημαγωγικότερα μοιράζοντας αγαθά σε είδος (τρόφιμα, ρούχα) και χρήματα. Είχε αποκτήσει μεγάλη δημοτικότητα, ενώ ο Αλκμεωνίδης, αντιθέτως, δεν είχε ανάλογη περιουσία και γι' αυτό εισηγήθηκε και πέτυχε, φυσικά, την μισθοφορία. Στον *Γοργία* του Πλάτωνος, ο Σωκράτης αποδοκιμάζει την μισθοφορία: «*Ταῦτα γάρ ἔγωγε ἀκούω, Περικλέα πεποικέναι Ἀθηναίους ἀργούς καί δειλοὺς καί λάλους καί φιλαργύρους ἐς μισθοφορίαν πρῶτον καταστήσαντα*».

Άδικος, σαφέστατα άδικος, είναι ο αποδοκιμαστικός αυτός σωκρατικός απόηχος, αφού “μισθοφοροῦντες” οι Αθηναίοι διεξήγαν επί τριάντα χρόνια τον εξαντλητικό Πελοποννησιακό πόλεμο, στον οποίο τρεις φορές παρ’ ολίγον να βγουν νικηταί και καταστράφηκαν στο τέλος κυρίως, αν όχι μόνο, από την επέμβαση του Μεγάλου Βασιλέως.

“*Μισθοφοροῦντες*”, επίσης, οι Αθηναίοι κατόρθωσαν να αναστήσουν την δεύτερη “συμμαχία” σε κλίμακα ασφαλώς μικρότερη από την πρώτη “συμμαχία”, αλλά το γεγονός αυτό και μόνο δείχνει ότι η αθηναϊκή δημοκρατία όχι μόνο ανέλαβε γρήγορα από την ολοκληρωτική ήττα αλλά και ανέπτυξε πολύ αξιόλογη δραστηριότητα.

Είναι δε άδικη η σωκρατική επίκριση και για έναν άλλο λόγο, ότι ο Περικλής θέσπισε την μισθοφορία για όσους συμμετείχαν στην λειτουργία του πολιτεύματος, αλλά τα

“εκκλησιαστικά” τα θέσπισε ο Αγύρριος περί το τέλος του 5ου αιώνας π.Χ. και το “θεωρικό” -θεσμός ολέθριος- θεσπίστηκε 20 χρόνια μετά το θάνατο του Περικλή.¹

Έχει επικρατήσει να θεωρείται το επίδομα αυτό του “θεωρικού” ως μία απόδειξη της μεγάλης φροντίδας της πολιτείας για την ανύψωση του μορφωτικού επιπέδου του λαού - ιδίως των κατωτέρων τάξεων- αλλά παραβλέπονται δύο βασικά στοιχεία: α) ότι προτού εισαχθεί ο θεσμός του “θεωρικού” η είσοδος στο θέατρο του Διονύσου (του οποίου η χωρητικότητα ήταν 15.000 θεατών) ήταν ελεύθερη, β) ότι το “θεωρικό” (η διοβελία) θεσπίστηκε μετά την οχύρωση της Δεκελείας από τους Λακεδαιμονίους -411 π.Χ.- ως βοήθημα για τους αγρότες και ονομάστηκε “θεωρικό” ή “διοβελία” επειδή μοιραζόταν σε όλους τους πολίτες ανεξαρτήτως ηλικίας ή κοινωνικής τάξεως. Επομένως όσοι μπορούσαν να διαθέσουν τους δύο οβολούς για την ψυχαγωγία τους πήγαιναν στις παραστάσεις, ενώ όσοι δεν μπορούσαν να στερηθούν το μικρό αυτό επίδομα το εισέπρατταν και δεν πήγαιναν στην παράσταση ξοδεύοντας το αλλού για πραγματική ανάγκη.

Δύο οβολοί ήταν το 1/3 της δραχμής, δηλαδή ποσό ελάχιστο αν το συγκρίνουμε με το μισθολόγιο που βρέθηκε στην Ελευσίνα. Αναφέρει ότι οι εργάτες (ίσως και δούλοι) που δούλευαν στα οικοδομικά έργα -πιθανόν οι ειδικευμένοι- έπαιρναν 1 1/2 δραχμή, δηλαδή 9 οβολούς, δηλαδή το υπερτριπλάσιο.

Από όσα αναφέρθηκαν έως εδώ, προκύπτει σαφώς ότι το οικονομικό σύστημα της Αθήνας κατά τον 5ο και 4ο αιώνα π.Χ. είχε όλα τα γνωρίσματα της κεφαλαιοκρατίας και διέφερε από το σημερινό σύστημα μόνο κατά τον τρόπο καταρτίσεως του προϋπολογισμού.

Όσον αφορά τα έσοδα, το μόνο κεφάλαιο που ήταν κάπως καθορισμένο, ήταν ο συμμαχικός φόρος που ανερχόταν σε 460 τάλαντα τον χρόνο, μικρό σχετικά ποσό συγκρινόμενο με τα άλλα έσοδα από τα οποία μερικά δεν ήταν δυνατόν να προβλεφθούν, όπως λ.χ. η ετήσια απόδοση των ορυχείων του Λαυρίου, τα δικαστικά τέλη, οι χρηματικές ποινές (πρόστιμα).

Όσον αφορά τα έξοδα, επιβάλλεται μια γενική παρατήρηση: ότι η εμπόλεμος κατάσταση ήταν σχεδόν ενδημική και κατά τον 5ο και κατά τον 4ο αιώνα π.Χ., επομένως δεν ήταν δυνατόν να καθορίζονται, έστω και κατά προσέγγιση, τα γενικά έξοδα της πολιτείας. “Τοῦ δέ πολέμου τὸν παράλογον, ὅσος ἐστὶ, πρὶν ἐν αὐτῷ γενέσθαι προδιάγνωτε” (Θουκ., 1, 78). Οι παράγοντες που επιβάλλουν μια δαπάνη και το μέγεθος της είναι εντελώς απρόβλεπτοι και αστάθμητοι για μια κοινωνία που βρίσκεται σε σχεδόν διαρκή εμπόλεμο κατάσταση έστω και αν οι πολεμικές επιχειρήσεις δεν είναι συνεχείς και διακόπτονται ή μειώνονται εποχιακά.

Προϋπολογισμός υπήρχε στην αρχαία Αθήνα, αλλά βεβαίως άλλου τύπου από τον σύγχρονο τρόπο καταρτίσεώς του. Μια βασική διαφορά είναι ότι στην Αθήνα του 5ου και 4ου αιώνα π.Χ. υπήρχε, μονίμως, ο τακτικός και ο έκτακτος προϋπολογισμός.

Ο τακτικός αφορούσε τις διοικητικές δαπάνες και ονομαζόταν Εγκύκλιος Διοίξεις. Δεύτερη βασική διαφορά ήταν ο επι-μερισμός των διαφόρων εσόδων προς κάλυψη ορισμένης κατηγορίας εξόδων, δηλαδή ορισμένα έσοδα προορίζονταν για ορισμένα έξοδα. Ο γενικός προϋπολογισμός επιμεριζόταν σε πολλούς μικρούς προϋπολογισμούς, σε πολλά “ταμεία”. Πλεονέκτημα του συστήματος αυτού ήταν ότι ο έλεγχος της διαχειρίσεως ενός “ταμείου” ήταν και ευκολότερος και ακριβέστερος και άμεση η δυνατότητα καταλογισμού ευθύνης. Μειονέκτημα του συστήματος ήταν η απουσία συνολικής γνώσεως της πορείας του όλου προϋπολογισμού και συνέπεια αυτού, όπως παρατηρεί ο Α. Ανδρεάδης (Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας, Τόμ. Α, σελ. 468), “είναι η φορά προς τας δαπάνας”. Η

¹ Βλ. Α. Ανδρεάδη, Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας (τόμος Α, σελ. 323 - 328).

εκκλησία του Δήμου, μη γνωρίζοντας το σύνολο της πορείας του προϋπολογισμού, εύκολα ενέκρινε μικρές δαπάνες, συχνά δικαιολογημένες, αλλά αθροιζόμενες μπορούσαν να οδηγήσουν σε μεγάλα ελλείμματα. Η τάση αυτή προς σπατάλη είχε έναν πρόσθετο λόγο, ότι το σύνηθες ήταν τα έσοδα να υπερβαίνουν τις δαπάνες και τα περισσεύματα να διαμοιράζονται στους πολίτες. Στην πρακτική αυτή έθεσε τέρμα ο Θεμιστοκλής, άμα ανακαλύφθηκαν τα κοιτάσματα αργύρου του Λαυρίου αλλά χρειάστηκε η μεγάλη επιβολή του ανδρός, η σχεδόν βέβαιη νέα επίθεση του Μήδου και -αν όχι κυρίως- η κατά θάλασσαν υπεροπλία της Αίγινας.

Χαρακτηριστικό του δημοσιοοικονομικού συστήματος της αρχαίας Αθήνας ήταν ότι δεν υπήρχε μόνιμος αρχή που να εποπτεύει τα οικονομικά της πολιτείας και την διαχείριση των χρημάτων. Η Βουλή είχε όλες τις αρμοδιότητες για την κατάρτιση του “προϋπολογισμού” και εν μέρει για την διαχείριση των κονδυλίων. Οι “Εύθυνοι” είχαν αρμοδιότητα για τον τελικό έλεγχο των λογαριασμών. Αλλά και η Βουλή και οι Εύθυνοι είχαν θητεία ενιαυσία και είναι αμφίβολο αν οι βουλευτές είχαν την απαιτούμενη κατάρτιση -γνώσεις και πείρα- ελέγχου της διαχειρίσεως μεγάλων ποσών.

Πολλές προσπάθειες έχουν γίνει για να καθορισθεί το ύψος των τακτικών δημοσίων δαπανών της Αθήνας του 5ου και 4ου αιώνας π.Χ. αλλά όλοι οι ερευνητές έχουν καταλήξει σε αβέβαια και κατά προσέγγιση ποσά. Ένα ασφαλές στοιχείο, που αφορά όμως αβέβαιη χρονική διάρκεια, είναι η δαπάνη για την σκυθική αστυνομία που υπολογίζεται σε 40 τάλαντα. Αλλά ενώ περί τα μέσα του 5ου αιώνας π.Χ. οι Σκύθες αστυνόμοι ήσαν τριακόσιοι, υπερέβησαν γρήγορα τους χιλίους. Πότε και με ποιο ρυθμό άρχισε να αυξάνεται ο αριθμός των Σκυθών είναι άγνωστο.

Εκείνο που προκύπτει από την μελέτη της λειτουργίας του αθηναϊκού πολιτεύματος είναι ότι ήταν γραφειοκρατικό, αφού για ένα πλήθος ζητημάτων απαιτούνταν επίσης πλήθος διατυπώσεων και οι περισσότερες διαδικασίες κατέληγαν μεν σε αποτελέσματα τα οποία όμως δεν ήταν ποτέ οριστικά πριν από την πάροδο ορισμένου χρόνου κατά την διάρκεια του οποίου κάθε πολίτης, ακόμη και αν δεν είχε έννομο συμφέρον, είχε το δικαίωμα να υποβάλει ένσταση ή και καταγγελία. Και όσον αφορά για ζητήματα οικονομικής διαχειρίσεως ανέκαθεν το κράτος -με οιοδήποτε πολιτικό καθεστώς- ήταν καχύποπτο και σώρευε στοιχεία που, κατά θεωρίαν, το προστάτευε από καταχρήσεις και δολιότητες. Αλλά και για μη διαχειριστικής φύσεως ζητήματα- η γραφειοκρατία στην αρχαία Αθήνα δεν ήταν λιγότερη.

Άλλη διαπίστωση είναι ότι, παρά το γεγονός της δημιουργίας μιας πραγματικής οικονομικής αυτοκρατορίας (ενιαίο νόμισμα, ενιαία μέτρα και σταθμά, αυστηρά ρύθμιση του εμπορίου- με γνώμονα τα αθηναϊκά συμφέροντα), δεν αναπτύχθηκε κλάδος οικονομολόγων ή δημιουργία έστω και εμβρυακής οικονομικής επιστήμης. Ελάχιστοι είναι οι Αθηναίοι οι οποίοι έμειναν γνωστοί ως οικονομικοί διαχειριστές των κοινών. Ο Περικλής που ήταν, ουσιαστικά, ο ηγεμών της Αθήνας, αναφέρεται ό τον Πλούταρχο ως ασχολούμενος συστηματικά και έντονα την διαχείριση της περιουσίας του (που δεν ήταν μεγάλη) ταλαιπωρώντας τον επιστάτη του Ευάγγελο. Η πληροφορία του Πλουτάρχου είναι σοβαρό ενδόξιμο ότι μια από τις κύριες απασχολήσεις του Περικλή ήταν και η διαχείριση των οικονομικών της πολιτείας. Τα ποσά που διαχειριζόταν ήσαν αρκετά μεγάλα αναλογισθεί κανείς ότι μόνη η πολιορκία της Ποτίδαιας ου κράτησε τρία σχεδόν χρόνια- κόστισε 2.000 τάλαντα.

Ο Ξενοφών έχει γράψει ένα κείμενο “Περί Πόρων” που είναι πρώτο ίσως έργο που υιοθετεί αρχές μακροοικονομίας. Για ανορθωθούν και να σταθεροποιηθούν τα οικονομικά της Αθήνας, ο Ξενοφών επρότεινε τα εξής:

Α. Προσέλκυση μετοίκων -τουλάχιστον 10.000- οι οποίοι θα πλήρωναν τον φόρο “μετοικίου” δηλαδή 20 τάλαντα τον χρόνο, ποσό αυτό θα υστερούσε πολύ από την αύξηση των εμμέσων φόρων αφού, τον 4ο αιώνα π.Χ., οι μέτοικοι είχαν σχεδόν μονοπωλήσει το εμπόριο και η αύξηση του πληθυσμού θα είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση της καταναλώσεως. Πολύ

ωμά ο Ξενοφών λέει ότι οί μέτοικοι “αυτούς τρέφοντες και πολλά ωφελούντες τάς πόλεις οὐ λαμβάνουσι μισθόν, ἀλλά μετοίκιον προσφέρουσιν” (Περὶ Πόρων, 2,1).

Β. Ανάπτυξη του εμπορίου με όλα τα επόμενα μιας τέτοιας αυξήσεως πλεονεκτήματα (αύξηση ελλειμενίων και τελωνειακών δασμών).

Γ. Αγορά μεγάλου αριθμού δούλων προοριζομένων για τα μεταλλεία του Λαυρίου. Προτού σημειωθεί μεγάλη απόδραση δούλων από το Λαύριο, κατά την διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου -όταν οι Λακεδαιμόνιοι οχύρωσαν την Δεκέλεια- οι κύριοι δούλων εκμίσθωναν τους δούλους τους σε επιχειρηματίες και αποκόμιζαν κέρδος έναν οβολό την ημέρα. Η πολιτεία θα αγόραζε μεγάλο αριθμό δούλων και θα τους εκμίσθωνε στους επιχειρηματίες.

Εξέχουσα φυσιογνωμία ως οικονομολόγος άριστα επιτυχών είναι ο Λυκούργος Λυκούργου Βουτάδης στον οποίο αφιερώνει 4 σελίδες ο Kirchner στο έργο του Prosopographia Attica.

Ο Λ. Ανδρεάδης στο έργο του που προαναφέρθηκε, λέγει χαρακτηριστικά ότι “γνωρίζομεν μεν περίπου οποία κατόρθωσε, ἀλλ’ ουχί πώς κατόρθωσε ταύτα”.

Ο Λυκούργος, περισσότερο γνωστός ως ρήτωρ με τον μόνο διασωθέντα λόγο του “Κατά Λεωκράτους”, διετέλεσε επί δώδεκα χρόνια “υπουργός οικονομικών” της Αθήνας με τον πιθανό τίτλο “Ταμίας τής κοινής προσόδου”. Είναι η τελευταία αναλαμπή της επίμονης προσπάθειας της Αθήνας να επανακτήσει την ηγεμονία της.

Η μάχη της Χαιρώνειας (338 π.Χ.) σημαίνει το τέλος της Αθήνας ως μεγάλου πολιτικού παράγοντος στον ελλαδικό χώρο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Θρησκεία

Λειτουργοί

Δεν είναι δυνατόν να προσπαθήσει κανείς να κατανοήσει τον τρόπο λειτουργίας της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας χωρίς να ασχοληθεί με την μελέτη της θρησκευτικής της ζωής. Η θρησκεία στην αθηναϊκή κοινωνία ήταν τόσο έντονα και πυκνά συνδεδεμένη με την ζωή του άστεως ώστε να μπορεί να παρομοιασθεί με έναν πέπλο που περιέβαλλε και κάλυπτε τα πάντα. Χαρακτηριστικούς διαφωτιστικά είναι τα όσα λέγει ο Απόστολος Παύλος στους Αθηναίους (Πράξεις Αποστόλων, 17, 22 - 23) τον Ιο μ.Χ. αιώνα: «Σταθείς δέ ὁ Παύλος ἐν μέσῳ τοῦ Ἀρείου Πάγου ἔφη· ἄνδρες Ἀθηναῖοι, κατὰ πάντα ὡς δεισιδαιμονεστέρους ὑμᾶς θεωρῶ, διερχόμενος γάρ καὶ ἀναθεωρῶν τὰ σεβάσματα ὑμῶν εὔρον καὶ βωμόν ἐν ᾧ ἐπεγέγραπτο· ΑΓΝΩΣΤΩ ΘΕΩ». Ο Απόστολος μεταχειρίζεται το επίθετο δεισιδαίμων με την έννοια του θεοφοβούμενου και η λέξη σεβάσματα σημαίνει ιερά κτίσματα, ναούς, βωμούς, στήλες και άλλα μικρομνημεία.

Το άστν θα ήταν γεμάτο από μικρά μνημεία, ιερά, αφού ήσαν άπειροι οι Ερμαί και οι λίθοι που τοποθετούσαν στα πεζοδρόμια και τους έριχνε ο περαστικός έναν κόμπο λάδι για να αποτρέψει το κακό.

Όπως σήμερα δεν υπάρχει σχεδόν επίσημη εκδήλωση (εγκαίνια δημοσίου έργου, καθέλκυση πλοίου κ.ά.) χωρίς την παρουσία κάποιου ιερωμένου, έτσι και στην αρχαία Αθήνα όλες οι εκδηλώσεις και τελετές είχαν έναν θρησκευτικό χαρακτήρα. Ο όρκος είναι γενική πρακτική για τους πάντες και οι εορτές είχαν έντονο το θρησκευτικό στοιχείο αφού, αναγκαστικά, συνοδεύονταν πάντα από θυσίες.

Ιερατείο όμως δεν υπήρχε υπό την έννοια συγκροτημένου σώματος. Υπήρχαν όμως οικογένειες, οι Ετεοβουτάδαι, οι Ευμολπίδαι, οι Κήρυκες - γένη που είχαν ένα είδος κληρονομικού δικαιώματος να αναδεικνύονται ιερείς από τα μέλη τους.

Υπήρχαν κληρωτοί άρχοντες, 10 ιεροποιοί που ήταν επιφορτισμένοι με τις θυσίες. Για μαντικές θυσίες συνεργάζονταν με τους μάντεις.

Υπήρχαν άλλοι 10 ιεροποιοί, ενιαύσιοι, που κληρώνονταν και αυτοί και ήταν οι επιμελητές των εορτών της Δήλου, της Βραυρώνος, του Ηρακλή, της Ελευσίνας και των Παναθηναίων.

Σε κάθε πρυτανεία έπρεπε να τεθούν τρία θέματα περί των ιερών ζητημάτων, τρία θέματα αφορώντα τους κήρυκες και τους πρέσβεις και τρία θέματα κοινά.

Είναι φανερό ότι η θρησκευτική ζωή και η πολιτική δραστηριότητα ήταν στενά συνδεδεμένες. Παραμένει τώρα να εξετασθεί αν υπήρχε έντονη θρησκευτική συνείδηση τόσο στους εξουσιάζοντες όσο και στην κοινή γνώμη και αν η συνείδηση αυτή οδηγούσε στην μισαλλοδοξία.

Η Πολιτεία αφιέρωνε μέρος των εσόδων στην συντήρηση και επιδιόρθωση των ναών, διόριζε αξιωματούχους για την επίβλεψη των εργασιών συντηρήσεως, δαπανούσε σοβαρά ποσά για τις εορτές -όλες ήταν θρησκευτικές- και για την προετοιμασία τους. Στις “αποφράδες” μέρες (δεν ξέρομε πόσες ήταν) αργούσαν η Βουλή και τα Δικαστήρια. Τις ονόμαζαν *οὐ καθαρὰς, μιαιράς, ἀπορρήτους, ἀπράκτους, ἀνεπιτήδειους*. Αργούσε και το Μαντείο των Δελφών και ο Πλούταρχος αναφέρει (Αλέξ., 14) ότι ο Μέγας Αλέξανδρος παρουσιάστηκε στην Πυθία αποφράδα ημέρα και η ιέρεια αρνήθηκε να του δώσει χρησμό. Ο ορμητικός προσκυνητής έπιασε την Πυθία από τα μαλλιά για να την αναγκάσει να μιλήσει και εκείνη ανέκραξε: “*Ἀνίκητος εἶ ὦ παῖ!*” Αυτό και μόνο ικανοποίησε τον νέο βασιλέα.

Οι πολίτες ήταν βυθισμένοι στη θρησκοληψία και την δεισιδαιμονία και υπήρχε το επαγγελματιάζοντα του μάντεως ο οποίος- υποθέτω επί πληρωμή- προέλεγε το μέλλον στην πελατεία του.

Τεκμήριο της μεγάλης σημασίας που είχαν η θρησκεία και οι λατρευτικές της εκδηλώσεις στην αρχαία Αθήνα είναι το μέγα σκάνδαλο των Ερμοκοπιδών και η παρωδία των Μυστηρίων για την οποία κατηγορήθηκε ο Αλκιβιάδης και οι φίλοι του.

Η βαθιά θρησκοληψία οδηγούσε σε μισαλλοδοξία, αλλά μια ιδιότυπη μισαλλοδοξία. Ενώ γίνονταν δεκτές λατρείες άλλων θεών, λ.χ. της Ίσιδος, η μισαλλοδοξία εκδηλωνόταν βίαια και σκληρά εναντίον όσων αμφισβητούσαν το πολυθεϊκό κατεστημένο. Κτυπητά παραδείγματα έχουμε τον Πρωταγόρα, τον Αναξαγόρα και τον Σωκράτη.

Ο Διογένης Λαέρτιος αναφέρει τα εξής για τον Πρωταγόρα (9, 51). Στο ερώτημα αν υπάρχουν ή όχι θεοί είχε γράψει: «*περί μὲν θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναι οὐθ' ὡς εἰσὶν, οὐθ' ὡς οὐκ εἰσὶν πολλά γὰρ τὰ κωλύοντα εἰδέναι, ἢ τ' ἀδηλότης καὶ βραχύς ὢν ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου.*» Ο Διογένης προσθέτει: «*διὰ ταύτην δέ τὴν ἀρχὴν τοῦ συγγράμματος ἐξεβλήθη πρὸς Ἀθηναίων· καὶ τὰ βιβλία αὐτοῦ κατέκαυσαν ἐν τῇ ἀγορᾷ, ὑπὸ κήρυκι ἀναλεξάμενοι παρ' ἑκάστου τῶν κεκτημένων*» (9, 52).

Ίσως είναι η πρώτη φορά που εκδηλώνεται ο θρησκευτικός φανατισμός με τόσο έντονο και οργανωμένο τρόπο. Η εξουσία διατάσσει να εξαφανιστούν τα βιβλία του φιλοσόφου, τα συγκεντρώνει στην Αγορά και τα καίει πανηγυρικά. Δεν είμαι σε θέση να βεβαιώσω αν η πρακτική αυτή εφαρμόστηκε σε άλλες περιπτώσεις στον προχριστιανικό κόσμο. Στην εποχή της Αναγεννήσεως εφαρμόστηκε η μέθοδος αυτή, όπως το έκανε η Φλωρεντία με τον μοναχό Σαβοναρόλα.

Χαρακτηριστική είναι και η περίπτωση του Αναξαγόρα. Φίλος στενός του Περικλή, ο Κλαζομέσιος φιλόσοφος δίδασκε ότι ο ήλιος είναι ένας μύδρος μεγάλος σαν την Πελοπόννησο και εξηγούσε πώς συμβαίνει η έκλειψη του ηλίου όταν τον σκιάζει η σελήνη που είναι

γη και μάλιστα κατοικημένη. Οι εχθροί του Περικλή κατηγορήσαν τον φιλόσοφο επί ασεβεία και, κατά μία εκδοχή, φυλακίστηκε έως την ημέρα της δίκης του κατά την μία ο ίδιος ο Περικλής τον υπερασπίστηκε με αποτέλεσμα να αποφυλακισθεί ο Αναξαγόρας. Λέγεται ότι του επιβλήθηκε πρόστιμο 5 τάλαντα (τα οποία πλήρωσε ο Περικλής) και ότι ο Αθηναίος ηγέτης αναγκάστηκε να φυγαδεύσει τον δάσκαλό του. Όσον αφορά την παρωδία των Μυστηρίων από τον Αλκιβιάδη τη συντροφιά του, θεωρήθηκε ιεροσυλία που είχε σοβαρότερες συνέπειες για τους “ενόχους”. Ο Πλούταρχος αναφέρει *Αλκιβιάδης*, 22) ότι «Θεσσαλός Κίμωνος Λακιάδης Αλκιβιάδην Κλεινίου Σκαμβωνίδην εισηγγειλεν ἀδικεῖν περί τῶ θεῶ, [την Δήμητραν καί τήν Κόρην], ἀπομιμούμενον τά μυστήρια...».

Τέλος η κατηγορία του Ανύτου εναντίον του Σωκράτη ήταν διπλή. Οτι διαφθείρει τους νέους και ότι “διδάσκει καινά δαιμόνια”.

Οι τέσσερις αυτές περιπτώσεις φανερώνουν σαφέστατα ποια ήταν η κατάσταση πνευμάτων στην αρχαία Αθήνα όσον αφορά την θρησκοληψία, την δεισιδαιμονία και την μισαλλοδοξία.

Άλλο παράδειγμα θρησκοληψίας και μισαλλοδοξίας είναι η αναγκαστική αναχώρηση του Αριστοτέλους από την Αθήνα υ είχε διδάξει επί 13 χρόνια. Ο φιλόσοφος κατέφυγε στην Χαλκίδα. Ο Διογένης Λαέρτιος γράφει (5, 5): «... ὑπεξήλθεν εἰς Χαλκίδα, Εὐρυμέδοντος αὐτόν τοῦ ἱεροφάντου δίκην ἀσεβείας γραψαμένου».

Το συμπέρασμα είναι ότι κάθε δοξασία που δεν βρισκόταν μέσα στα πλαίσια του πολυθεϊσμού εθεωρείτο αποβλητέα και ι κήρυσσαν τέτοιες ιδέες ήσαν υποχρεωμένοι να φύγουν από το άστυ ή να καταδικασθούν σε θάνατο ως “ασεβείς”.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Χαρακτηριστικά του πολιτεύματος

Νομίζω ότι ο περίφημος επιτάφιος λόγος, τον οποίο αποδίδει ο Θουκυδίδης στον Περικλή στο δεύτερο βιβλίο της Ιστορίας του Πελοποννησιακού Πολέμου, έχει επηρεάσει βαθύτατα όσους έχουν ασχοληθεί με την αθηναϊκή δημοκρατία. Το αριστουργηματικό αυτό κείμενο όπου η υψηλοφροσύνη αμιλλάται το ρωμαλέο ύφος και ο έπαινος της αρετής του πολίτου αμιλλάται την έξοχη δομή του πολιτεύματος εξωραΐζει σε τέτοιο βαθμό τα πράγματα ώστε να παραπλανά τον αναγνώστη και να τον οδηγεί στην σκέψη ότι η Δημοκρατία της Αθήνας ήταν ένα πολίτευμα που εξασφάλιζε εύκολη ευμάρεια, απόλυτη ελευθερία, χάρη στις αρχές της ισονομίας και της ισηγορίας, και απόλυτη ασφάλεια.

Η προσεκτική όμως μελέτη του πολιτεύματος και, ιδίως, της λειτουργίας του, οδηγεί σε άλλες διαπιστώσεις που, χωρίς να μειώνουν κατά τίποτε το μέγα επίτευγμα της πολιτειακής οργάνωσης μιας κοινωνίας κατά τρόπο πρωτοφανή και υποδειγματικό, εντούτοις καθιστούν την εικόνα της ακριβέστερη και πλησιέστερη, όσο γίνεται, της πραγματικότητας της εποχής εκείνης.

Η Αθηναϊκή Δημοκρατία ήταν κάθε άλλο παρά ένα πολίτευμα επεικέες, φιλελεύθερο, δίκαιο προς όλες τις κοινωνικές τάξεις, πολίτευμα που να εξασφαλίζει την ελαχίστωση της αδικίας και της διαφθοράς.

I. Το πρώτο χαρακτηριστικό του πολιτεύματος είναι ο εγγενής συντηρητισμός του.

Τούτο φαίνεται από την όλη διάρθρωσή του αλλά κυρίως από τα ακόλουθα στοιχεία:

A. Ο όρκος των εφήβων και ο όρκος των Ηλιαστών (δικαστών) περιελάμβανε κατηγορηματικές υποχρεώσεις συντηρητικότητας.

Ο πρώτος περιελάμβανε τα εξής:
“Οὐ καταισχυνῶ ὄπλα τὰ ἱερά, οὐδ’ ἐγκαταλείψω τὸν παραστάτην, ὅτῳ ἂν στοι-
χῆσω,.....
καὶ τοῖς θεσμοῖς τοῖς ἰδρυμένοις πείσομαι.....
.....
καὶ ἂν τις ἀναιρῆ τοὺς θεσμούςς ἢ μὴ πείθεται,
οὐκ ἐπιτρέψω, ἀμυνῶ δέ καὶ μόνος καὶ μετὰ πάντων· καὶ ἱερά τὰ πάτρια τιμήσω.
Ἱστορες θεοὶ τούτων”
(Στοβαίου 4, 1, 48).

Ο ἔφηβος (που μετὰ τον ὄρκο γινόταν πολίτης) ορκιζόταν ὅτι θα υπερασπίσει την πα-
τρίδα και τους θεσμούς, δηλαδή την υπάρχουσα ἔννομο τάξη. Είναι φύλακας της ακεραιό-
τητος της πατρίδας και των νόμων της.

Ο ὄρκος τον οποίο ἔδιναν οι δικαστές της Ηλιαίας ἦταν ἀκόμη πιο δεσμευτικός και κα-
τηγορηματικός ὅσον αφορά την συντήρηση του πολιτικοοικονομικού κατεστημένου:

«Ψηφιοῦμαι κατὰ τοὺς νόμους καὶ τὰ ψηφίσματα τοῦ δήμου τῶν Ἀθηναίων καὶ
τῆς βουλῆς τῶν πεντακοσίων. καὶ τύραννον οὐ ψηφιοῦμαι εἶναι οὐδ’ ὀλιγαρχίαν
οὐδ’ ἔάν τις καταλύῃ τὸν δῆμον τῶν Ἀθηναίων ἢ λέγη ἢ ἐπιψηφίζῃ παρά ταῦτα, οὐ
πείθομαι· οὐδέ τῶν χρεῶν τῶν ἰδίων ἀποκοπᾶς οὐδέ γῆς ἀναδασμὸν τῶν Ἀθηναίων
οὐδ’ οἰκιῶν...» (Δημοσθένης, *Κατὰ Τιμοκράτους*, 149).

Χαρακτηριστικότερη εἶναι η υποχρέωση να αρνηθεῖ “τῶν χρεῶν τῶν ἰδίων ἀποκο-
πᾶς” και “οὐδέ γῆς ἀναδασμὸν τῶν Ἀθηναίων οὐδ’ οἰκιῶν”.

Β. Κανείς δεν μπορούσε να εκλεγεί μεταξύ των 9 ἀρχόντων αν δεν ἦταν 30 ετῶν και δεν
εἶχε νόμιμο παιδί 10 ετῶν. Παραβλεπόταν ἔτσι η γενικὴ ἀρχὴ της ἰσονομίας εφ’ ὅσον απε-
κλείοντο πλήρεις πολίτες που δεν εκπληρούσαν τους ὄρους αὐτούς. Αν διακρίνομε την ἰσο-
νομία σε δύο εἶδη, την ενεργητικὴ και την παθητικὴ, τότε η μεν ενεργητικὴ που συνίσταται
στο δικαίωμα να μετᾶσχει ἓνα άτομο στην ἀσκηση της ἐξουσίας δεν ἦταν ἀπόλυτη, ἐνῶ η
παθητικὴ ἰσονομία που συνίστατο στην καθολικὴ εφαρμογὴ του νόμου σε οποιονδήποτε πο-
λίτη ἦταν ἀπόλυτη και πλήρης.

Γ. Οι 9 ἀρχοντες ἔδιναν εἰδικό ὄρκο να κάνουν τις θυσίες (δημόσιες φυσικά) ὅπως γίνο-
νταν στην εποχὴ του Ἀκάστου, μυθικοῦ ἀρχοντα της Ἀθήνας. Και αὐτό το στοιχεῖο εἶναι
ἀπόδειξη της προσηλώσεως στην παράδοση, ἀρα συντηρητισμός. Παρομοίους ὄρκους ἔδι-
ναν ὅσοι ἀναλάμβαναν ἀξιώματα (βουλευτές, στρατηγοί, ἀρεοπαγίτες, ταμίες). Εἰδικό ὄρκο
ἔδιναν οι 9 ἀρχοντες για δωροληψίες, με την υποχρέωση, αν παραβούν τον ὄρκο τους, να
προσφέρουν ἀνάθημα ἓναν ἀνδριάντα ἀπὸ χρυσό, υποχρέωση που ἀσφαλῶς ἦταν πλατωνικὴ
ἀφού η δαπάνη για ἓναν τέτοιο ἀνδριάντα θα ἦταν κολοσσιαία.

Δ. Για να αντικατασταθεῖ ἢ να τροποποιηθεῖ ἓνας νόμος ἔπρεπε πρώτα να καταργηθεῖ
ἀπὸ την Βουλὴ και τον Δῆμο και ὕστερα να ψηφισθεῖ ο νέος νόμος ἢ η τροποποίηση του
παλαιού. Ο θεσμός της “Γραφῆς παρανόμων” ἦταν ἀποτελεσματικὸς φραγμός ἐναντίον “α-
ντισυνταγματικῶν” προτάσεων που θα προέβαλλε ἓνας οιοσδήποτε πολίτης στην Ἐκκλησία
του Δήμου.

II. Το δεύτερο χαρακτηριστικὸ του ἀθηναϊκοῦ πολιτεύματος εἶναι το ἀπαιτητικὸ και η
αυστηρότης.

Α. Απαιτητικό, επειδή ο Αθηναίος πολίτης, από τα 18 του χρόνια έως τα 60 του, ήταν υπόχρεος στρατιωτικών καθηκόντων. Βεβαίως εκαλούντο κατά προτεραιότητα οι νεότερες ηλικίες, αλλά, σε ώρα ανάγκης (και υπήρχε συχνά) και ο γέρον μπορούσε να στρατευθεί. Παράδειγμα είναι ότι ο μεσήλιξ Σωκράτης είναι στρατιώτης με τον νεότερο Αλκιβιάδη στην πολιορκία της Ποτίδαιας (433 - 32 π.Χ.)

Το πολίτευμα ήταν απαιτητικό και για τους δημοσίους λειτουργούς. Η Βουλή, υπερφορτωμένη με αρμοδιότητες συνεδρίαζε καθημερινά και η Εκκλησία του Δήμου (6.000 πρόσωπα για απαρτία) συνεδρίαζε τέσσερις φορές στη διάρκεια κάθε πρυτανείας, δηλαδή κάθε εννέα μέρες, δηλαδή σαράντα φορές στον χρόνο. Μπορεί κάλλιστα να παρομοιασθεί η συνεδρίαση της Εκκλησίας του Δήμου με ένα οιονεί δημοψήφισμα.

Β. Σκληρό ήταν το πολίτευμα, αφού:

1) Ο υπερήμερος για την πληρωμή υποχρέωσης προς το δημόσιο ήταν αναγκασμένος να καταβάλει το διπλάσιο του χρεωστούμενου ποσού ή να πάει φυλακή (Αθ. Πολ., 48,1).

2) Η ποινή για τον σφετεριστή δημοσίου χρήματος ήταν η καταβολή του δεκαπλασίου του ποσού (54, 2).

3) Η ποινή για τους κλέφτες, ανδραποδιστές και λωποδύτες ήταν θάνατος (52,1).

4) Η φορολογία των πλουσίων με τον θεσμό της “χορηγίας” :αι της “τριηραρχίας” ήταν βαρυντάτη σε βαθμό ώστε να υπάρχει ο θεσμός της “αντιδόσεως”.

5) Η αγορανομική παρακολούθηση ήταν αυστηρή και ποικίλη. Γινόταν έλεγχος και στις αυλητρίδες και χορεύτριες ώστε η αμοιβή τους να μην υπερβαίνει τις δύο δραχμές. Αν υπήρχε μεγάλη ζήτηση οι αγορανόμοι τραβούσαν κλήρο.

6) Σκληρό ήταν το πολίτευμα και στον τρόπο θανατώσεως των καταδίκων. Ο συνηθέστερος ήταν το κώνειο, δηλαδή ο εξαναγκασμός (με ποιον άραγε τρόπο;) του καταδίκου να αυτοκτονήσει πίνοντας το δηλητήριο. Οι σκηνές που θα διαδραματιζόταν μέσα στην φυλακή μεταξύ δημίου και καταδίκου για να εξαναγκασθεί ο δεύτερος να πει το κώνειο θα ήσαν φρικιαστικές αν κρίνουμε από τα όσα λέει ο δήμιος στον Σωκράτη (Φαίδων, 116 c) ευχαριστώντας τον επειδή δεν “δυστροπεί”, όπως τόσοι άλλοι για να πει το δηλητήριο. Ο θάνατος με το κώνειο ήταν βεβαίως ανώδυνος αλλά βραδύς και τούτο θα ήταν φρικτό για τον κατάδικο.

Άλλοι δύο τρόποι θανατώσεως ήταν η ρίψη σε βάραθρο και το κτύπημα στο κρανίο με ρόπαλο.

III. Τρίτο χαρακτηριστικό του πολιτεύματος ήταν η καχυποψία από φόβο της τυραννίας ή της ολιγαρχίας και από φόβο καταχρήσεως του δημοσίου χρήματος.

Πολλά είναι τα στοιχεία που μαρτυρούν τους φόβους αυτούς. Η Βουλή απετελείτο από 500 βουλευτές (50 για κάθε φυλή) και η κάθε φυλή επρυτάνευε για ένα μήνα - 35 ή 36 μέρες. Ο επιστάτης, πρόεδρος των πρυτάνεων, κατείχε το αξίωμα μόνο για 24 ώρες από ανατολή σε ανατολή του ηλίου και παρέδιδε υπηρεσία στον διάδοχό του την αυγή.

Οι περισσότεροι από τους δημοσίους λειτουργούς εκλέγονταν με κλήρο από καταλόγους με ετησία μόνο θητεία και δεν μπορούσαν να έχουν το ίδιο αξίωμα περισσότερο από δύο φορές στη ζωή τους. Μόνη εξαίρεση αποτελούσαν οι στρατηγοί, που μπορούσαν να εκλεγούν απεριόριστα, αλλά και αυτοί ήταν υπόλογοι όχι μόνο για την διαχείριση του ποσού που ελάμβαναν για μια εκστρατεία αλλά και για την έκβαση της εκστρατείας αυτής. Πολλά είναι τα παραδείγματα στρατηγών που τιμωρήθηκαν με βαρύ πρόστιμο ή εξορία, επειδή η εκστρατεία τους είχε αποτύχει του σκοπού της.

Όταν απαλλασσόταν ένας υπόλογος από τον έλεγχο δεν τελείωνε οριστικά η διαδικασία. Υπήρχαν οι 10 “εύθυνοι” (ένας για κάθε φυλή) οι οποίοι, με δύο βοηθούς ήσαν αρμόδιοι να

εξετάσουν οποιαδήποτε ένσταση κατά της απαλλαγής του υπολόγου. Την ένσταση μπορούσε να προβάλλει οποιοσδήποτε πολίτης μέσα σε τρεις μέρες μετά την απαλλαγή.

Υπήρχε, τέλος, ο θεσμός του οστρακισμού για τον οποίο έγινε ευρύς λόγος σε προηγούμενο κεφάλαιο.

IV. Τέταρτο χαρακτηριστικό του πολιτεύματος ήταν ότι ευνοούσε την γραφειοκρατία όσο και αν τούτο φαίνεται παράξενο. Πίνακες και πινακίδια, κατάλογος δημοτών συνεχώς ενημερωμένος, καθημερινή αναγραφή θεμάτων στην ημερησία διάταξη της Βουλής, αποδείξεις παραδόσεως και παραλαβής χρημάτων ή αντικειμένων, καθημερινή ενημέρωση στα κατάστιχα των οφειλετών του δημοσίου, κλήρωση περιπλοκοτάτη των δικαστών, σύνταξη καταγγελιών κατά παραβατών του νόμου, ενοικίαση φόρου (λιμενικού, διαπυλίου στον Κεραμεικό, πορνικού). Όλα αυτά απαιτούσαν μια γραφική εργασία που ούτε φανταζόμεθα.

V. Πέμπτο χαρακτηριστικό του πολιτεύματος ήταν η δυσπιστία. Δεν είχε καμιά απατή για το ενάρετο του λαού και αν αυστηρά τα μέτρα για να εμποδίζεται η διαφθορά και η δωροδοκία. Αναμφισβήτητη απόδειξη τούτου ήταν ο περιπλοκότατος τρόπος κληρώσεως των δικαστών της Ηλιαίας.

VI. Τελευταίο χαρακτηριστικό του πολιτεύματος είναι το ι η πολιτική σταδιοδρομία των μελών της εκάστοτε ηγεσίας ήταν άκρως επισφαλής αφού ήσαν εκτεθειμένα σε εύκολες κατηγορίες που συχνά κατέληγαν σε βαρύτατες χρηματικές ποινές ή και στον οστρακισμό. Εκτός από τον Περικλή -που και αυτός περιέπεσε στη δυσμένεια του Δήμου- όλοι οι σημαντικοί πολιτικοί άνδρες εξορίστηκαν ή πέθαναν στην φυλακή. Ο Μιλτιάδης πέθανε στη φυλακή. Ο Μεγακλής ο Ιπποκράτους, ο Ξάνθιππος (πατέρας του Περικλή), ο Αριστείδης, ο Κίμων, ο Θουκυδίδης ο Μιλησίου και ο Θουκυδίδης ο Ολόρου (ο ιστορικός) βρίστηκαν. Ο Θεμιστοκλής εκπατρίστηκε και καταδικάστηκε θάνατο, ο Εφιάλτης δολοφονήθηκε, ο Αλκιβιάδης εξορίστηκε, ο Φειδίας (αν και όχι πολιτικός) πέθανε στην φυλακή.

Επιλογή Βιβλιογραφίας

- G. M. Calhoun, *Athenian Clubs in Politics and Litigation*, Texas 1913. Ch. Carey, *Trials from Classical Athens*, London 1997.
- W. R. Connor, *The New Politicians of Fifth-Century Athens*, Princeton 1971.
- F. de Coulanges, *Η Αρχαία Πόλη*, Αθήνα 1991.
- J. K. Davies, *Athenian Propertied Families, 600-300 BC*, Oxford 1971. J. K. Davies, *Wealth and the Power of Wealth in Classical Athens*, New York 1981.
- O. de Bruyn, *La competence de l'Areopage en matiere de proces publics*, Stuttgart 1995.
- C. W. Eliot, *Coastal Demes of Attica. A study of the Policy of Kleisthenes*, Toronto 1962.
- C. Farrar, *ΟΙ αρχές της δημοκρατικής σκέψης στην κλασική Αθήνα*, Αθήνα 1991.
- M. I. Finley, *iconomie et societe en Grece ancienne*, Paris La decouverte 1984.
- M. I. Finley, *Η πολιτική στον Αρχαίο κόσμο*, Ηράκλειο 1996.
- M. I. Finley, *Αρχαία και σύγχρονη Δημοκρατία*, Αθήνα 1989.
- L. Gemet, *Les Grecs sans miracle*, Paris 1983.
- G. Glotz, *Η ελληνική πόλις*, Αθήνα ^ 1989 (1978).
- P. Leveque - P. Vidal - Naquet, *Κλεισθένης ο Αθηναίος*, Αθήνα 1988. Ch. Meier, *La politique et la grace. Anthropologie politique de la beaute grecque*, Paris 1987.
- Cl. Mosse, *Ιστορία μιας Δημοκρατίας*: Αθήνα, Αθήνα ²1988 (1983) Cl. Mosse, *Les institutions politiques grecques a l'epoque classique*, Paris 1967.
- J. Ober, *Mass and Elite in Democratic Athens*, Peinceton 1989.
- P. J. Rhodes, *The Athenian Boule*, Oxford 1972.

- P. J. Rhodes, "Political Activity in Classical Athens", *Journal of Hellenic Studies* 106 (1986) 132 - 144
- R. Sealey, *Essays in Greek Politics*, New York 1966.
- R. K. Sinclair, *Democracy and Participation in Athens*, Cambridge 1988 (ελληνική μτφρ. *Δημοκρατία και συμμετοχή στην αρχαία Αθήνα*, Αθήνα 1997).
- T. A. Sinclair, *A History of Greek Political Thought*, London ^ 1959 (1951).
- Ch. Starr, *Η γέννηση της Αθηναϊκής Δημοκρατίας*, Αθήνα 1991.
- R. Thomsen, *The Origin of Ostracism. A Synthesis*, Copenhagen 1972. J.- P. Vemant, *Η καταγωγή της ελληνικής σκέψης*, Αθήνα 1966.
- P. Vidal - Naquet, *La democratic grecque vue d'ailleurs*, Paris, 1990. R. W. Wallace, *The Areopagos Council, to 307 B.C.*, Baltimore - London 1989.